

14.468.

Генерал

Имя неизвестно

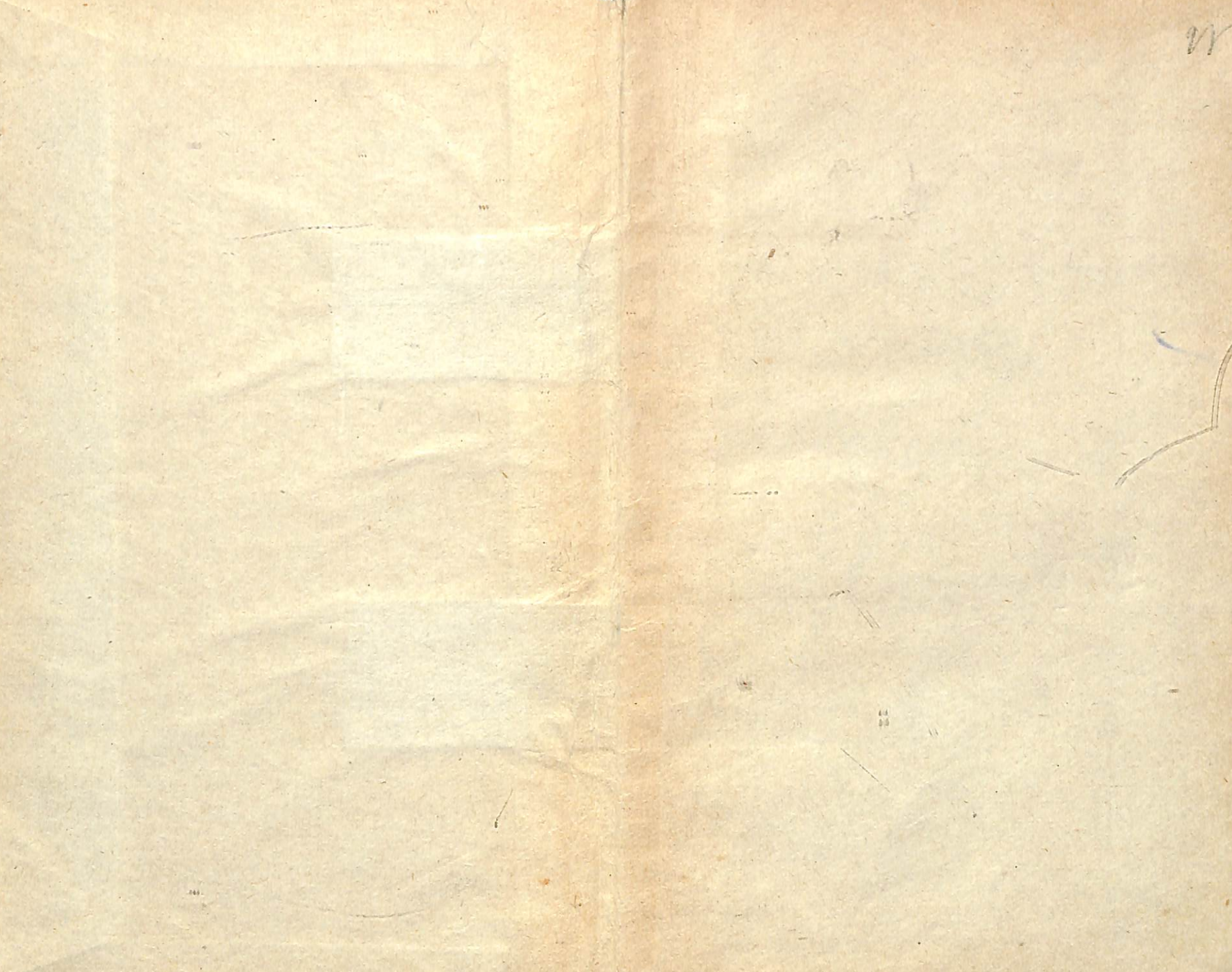
54/1 - 1957

и 237 - 8

32

4-66

1957

32

1 DEC 2009

Գ-66

26 SEP 2006

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ԴՐՕՇԱԿ» ԹԻՒ 66

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ

ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԹ

ԵՒ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց

Գ. ԳԻՒՉԱԼԵԱՆ.

Handwritten signature in blue ink, possibly reading 'Գ. ԳիւՉալեան'.

Հրատարակութիւն

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Փարիզ

4927

1927

4927

20.03.2013

14466

2575-2002

1

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵՆՍՈՒՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, իր բաղմամեայ գործունէութեան ընթացքում, ձգտել է իր ազդեցութեան շրջանակի մէջ առնել բովանդակ հայութիւնը, իր կնիքը դնել նրա հասարակական-քաղաքական զարգացման վրա, ուստի և նրա պատմութիւնը ոչ թէ նեղ, կուսակցական պատմութիւն է, այլ պատմութիւնն է բովանդակ հայութեան: Եւ այն բոլոր արժէքները, որ ստեղծել է հաւաքական հայութիւնը, այն մշակութային նւաճումները, որ արել է նա վերջին երեք տասնամեակի ընթացքում, խտացած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ և արել է նրա ջանքերի շնորհիւ:

Փորձեցէ՛ք հայոց պատմութիւնից դուրս ձգել Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործը — այդ պատմութիւնը կը դառնայ անիմաստ, բովանդակութիւնից դուրի և արժանի էլ չի լինի պատմութիւն անունը

կրելու: Փորձեցէ՛ք մտքի մի թափով հայ հաւաքա-
կան մարմնից դուրս հանել ներդրածն ուժի այն
մեծ չափը, որ մտցրել է նրա մէջ Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութիւնը՝ կրթելով նրան գրաւոր ու բանաւոր
քարոզչութեան, դէնքի ու աստատմութեան, ազ-
գային զաղափարի խորացման միջոցով, և հայու-
թիւնը կտեսնէք այնպէս՝ ինչպէս նկարագրում է
Ս. Աբովեանը 19-րդ դարի 40-կան թւականներին:
Է՛լ աւելին. փորձեցէ՛ք ջնջել Հ. Յ. Դաշնակցութեան
պատմութիւնը կամ անջատել այն հայութեան
ազգային մարմնից, մեր վերածնութիւնը, որ
այնքան փայլուն ձևով կատարել է 19-րդ դարում,
կը մնայ կիսատ, չլրացած. նրա լաւագոյն դրուիւր
գրւած չի լինի. նրա դարգացումը կատարելու-
թիւն չի ստանայ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ
միայն մեր վերջին տասնամեակների պատմութիւնն
է իմաստաւորում, այլ և հանդիսանում է համա-
դրութիւնը Հայոց ընկերային-քաղաքական մտքի
զարգացման, որ սկսել է Աբովեանով և վերջացել
է Միացեալ ու Անկախ Հայաստանով:

Որպէսզի պարզ լինի Հ. Յ. Դաշնակցութեան
գործն ու էութիւնը, նրանից բղխող հեռանկարնե-
րը, գալիք-անելիքը, մենք անհրաժեշտաբար պէտք
է որոնենք այն հիմքերը, որոնք Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութիւնը դարձնում են մեր հասարակական կեան-
քում անհրաժեշտ, որևէ ուժով չփոխարինուող
ազգակ: Հայ քաղաքական մեծագոյն կուսակցու-
թեան հակառակորդները մարդարէանում են նրա
վախճանը՝ միաժամանակ, սակայն, ահագորէն
սարսուռ են «մահացողի» ուրականից: Սակայն

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այսօր ևս, ուժերի
հաւաքման այս պահուն, նոյնքան ուժեղ է,
որքան երէկ, երբ հայ հայրենիքի ու ժողովրդի
բախտն էր տնօրինում:

Ա՛րդ, ո՞րտեղ պէտք է որոնել նրա կենսունա-
կութեան զաղտնիքը, ուրիշ խօսքով, որոնք են
այն հիմնական սկզբունքները, որոնց համար նա
տասնեակ տարիներ պայքարել ու զոհարերել է իր
ամենաթանգազին գաւակները:

Ամենից առաջ այդ պէտք է որոնել մեր
կեանքում: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անմիջական
շարունակութիւնն է 19-րդ դարում հայութեան
կեանքի մէջ տեղի ունեցած մշակութային-հոգևոր
վերածնութեան: Որպէս այդպիսին, նրա առաջա-
դրած ընկերային-քաղաքական ծրագիրն էլ պատ-
մականօրէն կապում է մեր վերածնիչների խօսքի
ու գործի հետ և նրա սկզբունքները հիմնաւորում
են մեր պատմութեան մշակած զաղափարների
վրա: Ի հարկէ, ժամանակի ոգուն համապատաս-
խան՝ նա շտկել է, լրացել և այս ձևով, ինչպէս
ասացինք, համադրել է իր մէջ մեր նախորդ սե-
րունդների հոգևոր աշխատանքը, որով և դարձել
է մեր վերածնութեան մեծ շղթայի վերջին օղակը,
զաղափարական համադրութիւնը:

Այս՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենսունակու-
թեան և գործի առաջին՝ ազգային աղբիւրն է:

Կայ և երկրորդը. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը
լինելով արդիւնքը հայոց հասարակական կեանքի
զարգացման՝ միաժամանակ իր մէջ խտացրել է
ժամանակակից առաջաւոր մարդկութեան հասա-

րակական ու քաղաքական ձգտումները: Եւրոպական ազգերի նոր դարերի պատմութիւնը աստիճանական ազատագրումն է անհատի, ազգութեան և դասակարգի: Վերածնութիւնը, ռեֆորմացիան, 18-րդ դարի փիլիսոփայութիւնը, Փրանսական յեղափոխութիւնը, 19-րդ դարի ընկերային ու քաղաքական վերիվայրումները իրական ու գաղափարական հիմքեր են ստեղծում աշխատաւոր մարդկութեան ու ազգութիւնների լիակատար ազատութեան համար: Եւ արդէի առաջաւոր միտքը նախորդ դարերի պատմական փորձը համադրել է որպէս քաղաքական ռամկավարութիւն, ազգերի ազատութիւն՝ անկախ պետականութեան շրջանակում, ընկերային արդարութիւն: Նրանք խտանում են ռամկավարութեան և ընկերվարութեան ըսկզբունքների մէջ, որոնք և կազմում են աշխատաւոր մարդկութեան նպատակը:

Յենւելով աշխատաւորութեան ընկերային-փիլիսոփայութեան աշխարհահայեցողութեան վրա՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործը հիմնաւորում է՝ թէ՛ ազգային ներքին ուժերի բնաշրջումով, թէ՛ համաշխարհային պատմութեան թելադրած ըսկզբունքներով:

Այս գրքում մենք խօսելու ենք միայն նրա ազգային հիմքերի մասին:

II

ՌՈՒՍՍ. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐՍԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Հայութեան հոգևոր վերածնութիւնը 19-րդ դարի գործ է: Մի դարի ընթացքում մեր հասարակական մարմնի մէջ տեղի է ունենում հսկայական փոփոխութիւն: Զեւափոխում է նրա ընկերային կառուցւածքը, յեղաշրջւում՝ ազգային-քաղաքական գաղափարը, հայութիւնը հոգեպէս փոխում է. 19-րդ դարի սկզբին նա մի կրաւորական անկերպարան ու անդէմ զանգւած էր՝ տարւած մեսիանիզմի ակնկալութեամբ, դարավերջին՝ նա դիտակցւած ազգայնութեան ուղին բռնած հաւաքականութիւն է՝ որոշ իր գաղափարներով և գործելակերպով: 19-րդ դարի սկզբում նա դեռևս ամբողջովին ենթակայ էր մահմետական պետութեանց. այստեղ նա ճանաչւած էր որպէս օտարադաւան մի համայնք: Հաւաքական հայութիւնը, որպէս ուրոյն մշակոյթի միաւոր, գոյութիւն չունէր: Միակ կենտրոնաձիգ, հաւաքող ուժը լուսաւորչական եկեղեցին էր և նրա տեսանելի

պետ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: «Ազգային
ինքնաճանաչութեան մասին չէր կարող խօսք լինել.
ազգը համարեա չկար. նա յօշոտել էր, անդամա-
հատել. կային մի շարք հիմնական տարրեր, կար
ընդհանուր հողը և ընդհանուր արիւնակցական
ծագումը. կար տանջանքի ընդհանրութիւնը բռնու-
թեան բէժիմի տակ, կար աւանդութիւնների,
սուսպելների համեստ շտեմարանը... Կար, վեր-
ջապէս, եկեղեցին, որ իր տգէտ ու ողբալի կղերով
հանդերձ զգալիօրէն նպաստել էր ցեղի պահպա-
նութեան իր ձեռքը առնելով նրա ճակատադրի
դեկը՝ քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց
յետոյ: Չկար այդ բոլորը միացնող, ամբողջացնող
ստեղծագործութիւնն ու ազգակը, չկար ազգային
գրականութիւնն ու լեզուն, նոր լեզուն ու պատ-
մութիւնը» (Մ. Վարանդեան):

Նախորդ դարի սկզբին հայութիւնը չունէր
ազգութեան մեծագոյն գործօնը՝ ընդհանուրին
հասկանալի ու գրական լեզու: Աւելի ճիշտ,
գոյութիւն չունէր հայկական հաւաքականութիւն,
որովհետեւ չկար որեւէ ոգևորիչ դադափար, յուզող
ոյժ, որը նախ մատչելի լինէր նրան, երկրորդ՝
չահադրդուէր. կրօնական տեսակէտից նրա համար
աւելի արժէքաւոր էր տեղական սուրբն ու քահա-
նան, քան հեռաւոր էջմիածինը: Միայն քսանական
թուականների վախճանին հայութիւնը հաւաքեց մի
ընդհանուր գործի շուրջը՝ միացաւ ուսական
դէնքին՝ Պարսկաստանից և Թիւրքիայից գրաւելու
իր պատմական հայրենիքը, սակայն, այստեղ էլ
նա անպատրաստ գտնւեց: Հայկական հաւաքակա-

նութիւն ստեղծելուն չէր նպաստում և տնտեսական
գարգացումը. հայ դիւզացին ապրում էր բնատնտե-
սութեան շրջանը, որը ոչ մի գրաւական չունի ազ-
գային մեծ միութիւններ առաջացնելու: Գաւառա-
բարբառները իշխում էին ամենուրեք, որ ցայտուն
նշանացոյց է դանդաճների յետամնացութեան և
մեկուսացած, ինքնամփոփ կեանքով ապրելուն:

Հայութիւնը ներկայացնող ուժերը հոգևորակա-
նութիւնն էր ու ազնւականութիւնը: Սակայն, իր
մտաւոր պաշարով, բարոյական բարձրութեամբ,
հայ հոգևորականը շատ քիչ էր տարբերում իր
լակ հօտից: Հօտ և հովիւ իրար գտել էին: Մ.
Վազնէրը՝ մի առարկայօրէն դիտող ճանապար-
հորդ, որ 40-ական թուականներին ճամբորդել է
Հայաստանում, այսպէս է բնորոշում հայ հոգևո-
րականութիւնը. «Գետնաքարշ, ստրուկ ու մուրա-
ցիկ եւրոպական կարևոր ճամբորդների հանդէպ՝
հայ արեղաները ամբարտաւան են, բռնակալ,
քարասիրտ ու ժլատ՝ իրենց հօտի, մասնաւորապէս,
չքաւոր հաւատակիցների նկատմամբ: Արտաքուստ՝
սիրով ընդունում են նրանք առաքինի ու ժուժկալ
կերպարանք, մինչ ծածուկ մոլի ու արատաւոր
կեանք են վարում: Այսպէս են հաւատացնում
մեզ հայ կղերի հետ երկար ապրող մարդիկ:
Նախանձը տիրում է վանականների աշխարհում,
բարեկամութեան, քրիստոնէական այլասիրութեան
մասին հեռաւոր դադափար անգամ չունեն»:

Աբովեանը նոյնպէս տալիս է գունեղ, բայց
աննախանձելի պատկերը հայ հոգևորականու-
թեան: Նոյն կարծիքն է յայտնում նաև 80-ական

Թւականներին յայտնի հրապարակագիր Ս. Սպան-
դարեանը, որ բնաւ տրամադիր չէր մերժելու հայ
եկեղեցու ու հոգևորականութեան արժէքը. ընդ-
հակառակն իր գրիչն նւիրել էր նրա պահպանման
և ազնւացման: — «Հոգևորականութիւնը — ասում
է նա, — հեռու մեր նախահարց հիմնած առաքե-
լական սուրբ եկեղեցու սկզբունքներէց, օտար ու
թափուր ամէն բարձր, վսէմ մտքերէց, նպատակ-
ներէրց՝ ծառայում է միայն իր նիւթական շահե-
րին և իր բարքով ու վարքով դայթակղեցնում
ժողովրդին: Հոգևորականութեան համար եկեղե-
ցին փոխանակ նպատակ լինելու, միջոց է իր ծակ
աչքը կշտացնելու»:

Հոգևորականութեան պատկերը նոյնն է մնացել
60-70 տարւայ ընթացքում. նրա տիպը նոյնատե-
սակ են տալիս և Աբովեանը, և՛ Վաղնիսը և Ս.
Սպանդարեանը: Եւ շատ բնական է, որ այս
հոգևորականութիւնը չէր կարող զարգացնել իր
մէջ հայութեան մշակութային ու քաղաքական
վերածնութեան զաղափարը: Նա հասունացած չէր,
աւելի ճիշտ, ուշացած էր մի այդպիսի գործի
համար: Օտարի՝ մահամեղական իշխողի լուծը՝
նրան էլ իջեցրել էր իր հօտի մտաւոր ու քաղա-
քական զարգացման աստիճանին: Այդ հոգևորա-
կանութեան լուսադոյն անդամներն էլ աղօտ գաղա-
փար ունէին հայութեան անելիքների մասին և
իրականի մէջ անկարող հանդիսացան մշակելու
յարմար ու պատշաճ գործելակերպ: Ներսէս
Աշտարակեցի՛ն՝ նախորդ դարի հայութեան մեծ
գէմքերէրց մէկը՝ ցանկացաւ հայի գործը կատարել,

գործիք դարձաւ ուսական քաղաքականութեան,
իսկ երբ ուսական արշաւանքի մէջ փորձում էր
դնել աղօտ հայկական քաղաքական իդէալ,
պատաւոր ձևով աքսորում էր «Հայոց աշխար-
հից» հեռաւոր Բեսարաբիա: Հոգևորականութեան
բնորոշող տիպը, իշխողը Յովհաննէս Կարբեցի
էր՝ զուրկ ազգային շահերի լայն ըմբռնումից,
թոյլ՝ ուսական ուժի հանդէպ և համակերպող:

Հայութիւնը ներկայացնող երկրորդ ոյժը հայ
ազնւակաւուքիւնն էր՝ երբեմնի հօր տիրողի թոյլ
մնացորդը: Մեր պատմութեան նոր դարերում՝ հայ
ազնւակաւուքիւնը քանակօրէն փոքրացած ու որա-
կով թոյլ մեծութիւն էր: Նրա անկումն սկսում է
գեոևս արաբական շրջանից, երբ հետևողականօրէն
գլխատւեց հայ ռազմիկ և վարիչ ոյժը: 11-17-րդ
դարերում հայ նախարարութեան ամենամեծ
վտանգ սպառնացողները եղել են թուրանական
ցեղերը, որոնք քանդել, ոչնչացրել են ազնւական
տները, ցրիւ տւել նրանց, քշել երկրից դուրս,
թափառական դարձրել: Նրանք աստիճանաբար
դրաւել են մեր հայրենիքը ու ազգադրական նոր
տարր աւելացնելով՝ աղճատել Հայաստանի միա-
տարր ամբողջութիւնը:

Հայ ազնւականութեան կենսունակ ու ներգոր-
ծօն տարրը հայրենի բնավայրից դուրս հիմնեց
Կիլիկեան իշխանութիւնը, որը միառժամանակ
հաւաքողը դարձաւ հայ ցրիւ եկած ժողովրդին և
պահպանողը նրա ազգային ամբողջականութեան և
լինքնութեան:

Մի մասը և շատ մեծ մասը անցաւ Բիւզանդիա

և իր ռազմադիտական հանճարը, պետական կարողութիւնը ի սպաս բերեց այդ կայսրութեան, անգամ կայսերական հարստութիւն ստեղծեց և երկար ժամանակով յետաձգեց բիւզանդական կայսրութեան անխուսափելի անկումը: Նոր դարը հայ ազնւական դասի աստիճանական ապագայնապետմն է և անկումը: Միայն մեր լեռնաշխարհի մի քանի անառիկ վայրերում հայ նախարարութեան խղճուկ մնացորդները պահեցին իրենց կիսանկախ դոյութիւնը, սակայն նրանք էլ ենթակայ էին երկրի օտար իշխողներին, հարկատու և պատասխանատու իրենց հօտի համար: Իրենց դարգացման աստիճանով, մտաւոր պահանջներով և քաղաքական ըմբռնումներով նրանք բարձր չէին կանգնած հպատակ գիւղացիներից. նա նոյն գիւղացին էր, միայն ազնւական ծագումով: Նա կազմակերպւած մի դաս չէր և ժամանակի քաղաքական հարցերում երևան չէր դալիս մշակւած ու հաստատուն հայեացքներով. ուստի և օտարի՝ ռուսի հետ բանակցելիս՝ նա լուկ մուրացող էր, օտարի քրիստոնէական գթասրտութիւնը հայցող: Ռուսական տիրապետութիւնը ստեղծեց նրա համար միայն մասնաւոր արտօնութիւններ, սակայն միաժամանակ լայնօրէն բաց արաւ դուռը հայկական մշակութային մարմնից անջատելու: Աստիճանաբար կտրուեց հայ գիւղացու ու հայ ազնւականի նահապետական յարաբերութիւնը: Ռուսահայ ազնւականութիւնը 19-րդ դարի առաջին կիսում ցրւած էր Ռուսաստանում, Վրաստանում և մասամբ Հայաստանում: Նա ազդում էր հայ եկեղե-

ցական գործերի վրա, պահում իր ձեռքին հայ հողեւորականութեան, կաշառում, կուսակցութիւններ ստեղծում նրա մէջ, կովկասեան կառավարչապետների հետ մտերմութիւն ստեղծում և նրանց օժանդակութեամբ ներգործում հայ եկեղեցու գործերի վրա: Ներսէս Աշտարակեցին ուժեղ պայքար մղեց այդ դրութեան դէմ՝ յանուն եկեղեցու և եղած դպրոցների վարչական անկախութեան:

Հայ փոքրաթիւ ազնւականութիւնը այսպիսի դեր կարող էր խաղալ, որովհետև բարդ չէր հայութեան ընկերային կառուցւածքը: Հայ առևտրական բուրժուազիան դեռ նոր էր կաղապարւում և մրցութեան հրաւէր չէր կարողում ազնւականութեան: Գիւղացիութիւնը, որպէս գիտակցւած մի դաս, դոյութիւն չունէր և երկար ժամանակ էլ չէր լինելու. նա խնամակալի կարիք ունէր, և այդ խնամակալը հայ ազնւականութիւնն ու հողեւորականութիւնն էր: Կար և մի այլ պատճառ: Ռուսական բիւրոկրատիան նորանւած ազգերի մէջ սխալ որոնէր տարրեր, որոնց վրա յենւելով՝ կարողանար այդ ազգերին կապել իր պետականութեան հետ: Այլ նեցուկը մեր կեանքում կարող էին լինել հայ եկեղեցին ու հողեւորականութիւնը և հայ ազնւականութիւնը: Առաջինին նա չնորհեց ազգային-եկեղեցական ինքնավարութիւն և իրաւատէր դարձրեց իր հօտի հողեւորացու գործերում, երկրորդի առաջ բաց արաւ ռուսական գիւնդարական դպրոցների, պաշտօնների և դասային արտօնութիւնների դռները: Եւ հայ ազնւականու-

Թիւնը ամուր կառչեց ուսական պետականութեան, մտաւորապէս բարձրացաւ, բայց դադարեց հայկական քաղաքական իդէալ սնուցանելուց, ինչպէս անում էին իր նախորդները 17-18-րդ դարերում: Այս ձևով նոր իշխողը՝ հայ ազնւականութեան կարողութեան ասպարէզ տալով՝ ձուլեց, մակարդեց նրան իր մէջ, կտրեց հայրենի միջավայրից և ստեղծեց ուսական գործի ջատագովներ: Թէ մշակոյթով և թէ քաղաքականապէս հայ ազնւականը դարձաւ ռուս և հայութիւնը ճանաչում էր միայն տօն օրերին՝ հայոց լուսաւորչական եկեղեցիներում կամ կաթողիկոսական ամսագրումնին բռնելիս:

Հայրենի միջավայրը դուրկ էր քաղաքական կազմակերպութիւնից, այլապէս՝ հայ ազնւականութիւնը կը մնար հայոց պետականութեան մէջ և կը դառնար հայ ռազմական ոյժը: Սակայն, հայը դուրկ էր այդ «քաղաքական անօթից», որի պատճառով էլ ոչնչացաւ մեր ազնւականութիւնը: Դրանով մի բաց էր մնում հայ հասարակական կեանքում և այդ բացը յետագայում երկար ժամանակ չծածկեց, մինչեւ 900-ական թւականները, երբ ժողովուրդը ինքը արդէն փորձեց դառնալ գիւնաժ բանակ՝ զարգացնելով իր մէջ և՛ ռազմի ոգին, և՛ ազատութեան տենչը: Այս պահուն հայ ազնւականութիւնը արդէն նրա հետ չէր. նա վաղուց խորթացել էր հայութիւնից և հայկական գործերից:

Նախորդ դարի 20-ական թւականներին վերջերին Հայաստանի մի զգալի մասը ընկնում է Ռուս-

սաստանի իշխանութեան տակ: Հայոց պատմութեան պարսկական տիրապետութեան շրջանը վերջանում է: Ստեղծւում են հայութեան համար նոր պայմաններ՝ մի քիչ աւելի տանելի, քան նախորդն էր: Հայկական դաւաճները շուտով լցւում են հայերով՝ Պարսկաստանից և Թիւրքիայից դադրած: Ստեղծւում է «Հայկական աշխարհը»՝ աղագրական ու հողային տեսակէտից հիմք է դրւում ասպագայ քաղաքական Հայաստանի: Նոր իշխողը հիմնովին չփոխեց հայի ընկերային կացութիւնը, շատ բան պահեց նոյնը, անգամ աւելի խտացրեց: Անդրկովկասեան դասային յարաբերութիւնները ըմբռնեց ուսական ներքին նահանգներում դոյութիւն ունեցող ճորտատիրութեան ձևով, որի հետեանքով Անդրկովկասեան գիւղացիութիւնը, նրա մէջ և հայը, դարձաւ նոր ստեղծած կալաճատիրոջ կատարեալ ճորտը: Ռուս իշխանութիւնը կաղապարեց Ռուսահայաստանում դասային մի դրութիւն, որ մինչ այդ դոյութիւն չունէր. հայ գիւղացիութեան մեծ մասը ենթարկեց օտար՝ Թիւրք իշխողին և հարստահարեց կրկնապատիկ՝ թէ որպէս հայ, թէ որպէս աշխատող: Ռուսաստանը չստեղծեց նոյնիրաւութիւն: Հայութիւնը, որ ազգովին առաջամարտիկն էր եղել նրա Անդրկովկաս և Հայաստան արշաւելուն, չստացաւ ոչ բարոյական, ոչ քաղաքական հատուցում: Յարական ինքնակալութիւնը նոր գրաւած երկրներում ուժեղանալու համար՝ յենեց ազնւական դասի վրա, նրան շնորհեց արտօնութիւններ, կապեց իր պետականութեան հետ և

2575 - 2002

զոհարերեց նրան ժողովրդական հոծ դանդաճների շահերը: Այդպէս էին թելադրում նրան իր՝ ոռոսական կեանքում զոյուժիւն ունեցող ընկերա- յին յարաբերութիւնները:

Սակայն, այսուհանդերձ ուսուսական տիրապե- տութիւնը մի բարիք էր հայութեան համար. նա ազատուում էր սլաւոնական բթացնող իշխանութիւ- նից, ստանում էր կեանքի Ֆիզիքական դոյուժեան երաշխիք. ձեռք էր բերում անձի և գոյքի ապա- հովութիւն, ասպարէզ էր ստանում նրա բնական առեւտրական - շինարարական հանձարը: Նոր իրաւակարգը հողում էր հաղորդակցութեան կա- նոնաւորման մասին, հովանաւորում էր արդիւնա- բերութիւնը, վաճառականութիւնն ու արհեստը. իշխանութեան ձեռքը աւելի ուժեղ էր զգացւում, քան Պարսկաստանում: Այդ պատճառով ոռոսական տիրապետութիւնը սկզբներում համարեց մեծ բարիք: Հայութիւնը ազգովին հակեց Ռուսաստա- նի կողմը: Ռուսական այդ օրինատացիայի ազգային բնոյթը շատ լաւ ներկայացնում է Աբովեանը «Վէրք Հայաստանի»-ի մէջ: Պասկեիչը նրա ասելով «անմահ յիշատակ է թողել», ոռոսը «խաչապաշտ է ու հայասէր», «մարդասիրութեամբ լիքը». ոռոսական կայսրը «ասուածառաք է, փրկիչ»: «Քանի Հայաստանը իր փառքը կորցրել էր, էս օրը, էս ուրախութիւնը չէր տեսել», ասում է նա Երեւանի բերդի դրաման մասին: Իսկ Ներսէս Աշտարակեցին իր շրջաբերականների մէջ ոգեկո- չում էր հայութեան և փառաբանում ոռոսական յառաջխաղացութիւնը: «Յայտնի է ձեզ նաև

Ռուսիոյ օգոստափառ պետութեան նպատակը: Նա իր հզօր բազուկը տարածեց մեր հայրենեաց վրա ոչ այնքան իր սեփական օգտի համար, որքան մեր անդորրութեան և բարօրութեան համար»: «Հա- սաւ Ժամը — դրում է նա 1827 թ. — երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատեան Աշխարհի և Հայոց Աշխարհի փրկութիւնը: Հասաւ Ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգլի իր վաղեմի անկախու- թիւնը. ոտքի կանգնեցէք, հայոց քաջեր, թօթա- փեցէք սլաւսից լուծը, ուրախացրէք ալեգարդ Մասսին, մի անգամ արիւնով ներկեցէք հայրենի հողը և ապա ասրեցէք ազատ»: Իսկ Մանուչարեան եպիսկոպոսը հայկական կամաւորական խմբեր էր կազմում՝ ժողովրդի բոլոր խաւերից և օժանդա- կում ոռոսական բանակին, ջարդում ապստամբ թուրքերին և դործակցում հայազգի զօրավար Մաղաթովին: «Հայի արածը — ասում է Աբովեա- նը, թէ մարդ չիմանայ, քարերը վկայութիւն կտան: Հալբաթ որ մէկ արդար ու անաչառ մարդ վրաստանու պատմութիւնը կը դրի, էն Ժամանակը կերևի, թէ հայք ինչ արին, ինչ հաւատարմութիւն են ցոյց տել տէրութեանը, ինչ արիւն են վեր ածել...»:

Այսպիսով, նախորդ դարի 20-30 քւակամնե- րին հայութիւնը երևան հանեց մի ամբողջական կամք՝ գործակցելով ոռոսական ուժին և ցուցա- հանելով յիստ ցայտուն ոռոսական դիմաշքում:

Ռուսական տիրապետութիւնը ջանաց ձևակեր- պել նաև հայութեան իրաւական կացութիւնը: Նա ոռոսական քաղաքացի էր դառնում, եթէ «քաղա-

քայլ» բառը կարելի է դորձ ածել այստեղ, սակայն նա օտարադաւան էր. պէտք էր կարգաւորել նրա կրօնական-հոգևոր գործերը: Ռուսական բիւրոկրատիան հայուքիւնը ըմբռնեց որպէս կրօնական մի համայնք՝ կազմակերպւած հայ եկեղեցու միջոցով և նրան իրաւատէր դարձրեց 1836թ. «Պոլոժենիայի» օրէնքով: Հայուքիւնը՝ ի դէմս հայ եկեղեցու ստանում էր եկեղեցական — կրթական ինքնավարութիւն, կազմակերպւում էր մասամբ որպէս մշակութային միաւոր: Նա իրաւունք էր ստանում դպրոցներ բանալու, նիւթականը ապահովող շարժական ու անշարժ կայք ունենալու, ինքնավար ձեռով վարելու իր ներքին գործերը: Ընդհանրապէս հայուքեան բաւականին լայն ասպարէզ էր տրւում ինքնագործունէութեան դիմելու՝ հայոց եկեղեցու հովանու տակ: Սակայն, ռուսական կառավարութիւնը չէր ուզում հայուքիւնը ճանաչել որպէս ազգ և իրաւունքներ չէր տալիս նրան, որպէս ազգային միաւորի: Որպէս այդպիսին, հայուքիւնը իրաւագործ էր, կամ, աւելի ճիշտ, իրաւունքներ էր ստանում անուղղակի՝ եկեղեցու միջոցով, որ միակ կազմակերպւած ոչոք էր: Հայուքիւնը իր գարգացման մի շատ կարևոր շրջանը պիտի անցնէր հայոց եկեղեցու բովով, մինչև որ մի կողմից իր քաղաքական միտքը հասունանար, իսկ միւս կողմից ռուսական պետութեան վերաբերմունքը փոխէր: Միայն տիրողը չէր, որ հայուքեան վրա նայում էր որպէս կրօնական համայնքի, այդպէս էր հայուքիւնը և ինքն իր մէջ. նա կրօնական, աւելի ճիշտ,

դաւանական ազգ էր. հայը՝ հայ լուսաւորչական էր միւս դաւանանքների նկատմամբ, հայ-քրիստոնեայ՝ մահմեդականների հանդէպ: Անցնել այս սահմանը, ըստ Գամառ-Քաթիպայի, կը նշանակէր՝ «ազգուրաց» դառնալ:

«Պոլոժենիայ»-ի, համեմատաբար, լայնախոհ ոգին պիտի բացատրել Ռուսաստանի՝ ժամանակի քաղաքա-տնտեսական կացութեամբ: 19-րդ դարի առաջին կիսում Ռուսաստանը բնատնտեսական երկիր էր. թոյլ էին երկրի բազմաթիւ մասերի կապերը, նրանք տնտեսական ինքնամիտի մեծութիւններ էին: Առևտրական և արդիւնաբերական գրամագլուխը չնչին դեր էր խաղում երկրի տնտեսական կեանքում: Չկար այն ուժեղ դասակարգը, որ շահագրգռւած լինէր տնտեսական-հաղորդակցական ու մշակութային կենտրոնացումով ու ջանար ի մի հաւաքել երկրի բոլոր մասերը: Չկար և դարգացած բիւրոկրատիա. նա թոյլ էր քանակով, նկատական մեքենան անկազմակերպ. չէր կարող մտնել հպատակ ազգութիւնների գործերի մտերիմ շրջանը, ուստի և ցեղական, կրօնական, ազգային առանձնայատկութիւնները դեռ կարող էին զարգանալ: Կենտրոնական իշխանութիւնը, անկախ իր կամքից, հպատակ ժողովուրդների վերաբերմամբ վարում էր այնպիսի քաղաքականութիւն, որ եթէ չէր էլ նպաստում նրանց մշակութային զարգացման, դէթ չէր էլ աղջատում նրանց ազգային դէմքը, չէր խանդարում դիմելու մշակութային — կրթական ինքնագործունէութեան: Այս շրջանում ռուսահպատակ ազգութիւններից ոմանք ձեւ-

կերպուով են որպէս իրաւական միաւորներ, ինչպէս
Լեհաստանը, Ֆինլանդիան... Հայութիւնը
կազմակերպուով է, որպէս կրօնական համայնք:
Կար և մի այլ հանգամանք՝ հայոց կաթողիկոսու-
թեան համահայկական արժէք ունենալը: Պէտք էր
իր բարձրութեան վրա պահել այն՝ յետագայ նւա-
ճումները ու քաղաքական նպատակների համար:

ԹԻԻՐԻՍ. ՀԱՅՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

III

19-րդ դարում Հայաստանի և հայ ժողովրդի
մեծ մասը գտնուով էր Թիւրքիոյ իշխանութեան
տակ: Ընկերային-իրաւական յարաբերութիւնները
այստեղ այլ էին: Թիւրքիան պահել էր մի շարք
հաստատութիւններ, որոնք նրան տալիս էին
առանձնայատուկ դոյն: Եւ այդ, յատկապէս,
անդրադառնուով էր հայութեան վրա: Թիւրք պե-
տութիւնը 19-րդ դարում ապրուով էր այնպիսի
գաղափարներով, այնպիսի իրաւագիտակցութեամբ
և այնպիսի հաստատութիւնների մէջ, որոնք յիշեց-
նում էին միջնադարը: Թիւրքիան չանցաւ պետա-
կանութեան զարգացման այն ընթացքը, որ տեղի
ունեցաւ Եւրոպայում, նոր դարերի ընթացքում:
Այնտեղ ստեղծւեց արդիական պետականութեան
դրութիւնը, իբրև ինքնանպատակ, որը ենթարկեց
իրեն եկեղեցին, տնտեսութիւնը, տեղական ազա-
տութիւնները: 18 և 19 դարերում Եւրոպական առա-
ջաւոր միտքը ջանք թափեց եկեղեցին ազատազրել
պետութիւնից, վերջինս դարձնել բոլորովին աչ-

խարհիկ մի հաստատութիւն, իսկ կրօնը՝ անհատական խղճի ու համոզմունքի գործ: Քննադատական մտքի ու փիլիսոփայական դրուժիւնների ազատագրումը հաւատից ու սխոլաստիկայից՝ այդ ընդհանուր ազատագրական ընթացքի մի մասն է:

Այս երևոյթը Թիւրքիայում տեղի չունեցաւ:

Իսլամը և պետութիւնը միացած են այստեղ. սա նշանակում է՝ իսլամը, որպէս կրօն, դառնում է ոչ թէ խղճի, համոզմունքի գործ, այլ հասարակական յարաբերութիւնները կարգաւորող մի ուժ, որ տալիս է օրէնք, ստեղծում է յատուկ հաստատութիւններ, որոնց նպատակը բնաւ կրօնական չէ. դեկավարում է պետութիւնը: Կրօնը՝ իսլամը դառնում է հանրային կեանքը դեկավարող գործօն: Սուլթանը պետութեան գլուխն է, ինչպէս նաև՝ խալիֆ, հաւատացեալների պետ: Որպէս Թիւրքական պետութեան գլուխ, նա վարում է համաթիւրքական քաղաքականութիւն. որպէս պետ իսլամի նա վարում է համիսլամական քաղաքականութիւն: Երկու հաստատութեանց՝ կրօնի և պետութեան միացումը Թիւրքիայի համար ունեցաւ բախտորոշ նշանակութիւն և արագացրեց նրա անկումը: Թիւրքիայում տեղի չունեցաւ քննադատական մտքի ազատագրումը. միտքը միշտ մնաց սպասարկու կրօնին: Չճանաչելով ազատ միտքը, որպէս ստեղծագործութեան աղբիւր, նա մերժեց և խղճի ազատութիւնը: Եթէ կրօնը համարէր անհատի խղճի գործ, իսլամը պիտի զրկէր հասարակական ու քաղաքական արժէքից և հասարակութիւնն ու պետութիւնը պիտի ստանային աշխարհիկ բնոյթ: Եւ այդ պայմաններում պետական բարե-

նորոգութեան բոլոր փորձերը գուր էին և խաբէութիւն: 1839 թ. Թանիզմաթը յայտարարում էր. «այսուհետև ազգային հաստատութիւնը պիտի երաշխաւորի մեր հպատակների լիակատար ապահովութիւնը՝ կեանքի, պատւի և գոյքի: Այս արտօնութիւնները պիտի վայելեն ամենքը, ինչ կրօնի և ազանդի էլ պատկանեն նրանք»: Սակայն, դրա համար անհրաժեշտ է, որ բոլոր կրօններն ու աղանդները հաւասար լինեն պետութեան համար, որ նա ոչ միայն չունենայ պետական կրօն, այլ և չնպաստի որևէ ձևով որևէ մէկին: Թիւրք պետութիւնը այդ չարաւ. նա պահեց իսլամը բացառիկ արտօնութեանց սահմանում. է՛լ աւելին՝ պետութիւնը դարձրեց իսլամութեան գործակաւտարը: Բարենորոգումների, ազգային ու կրօնական ազատութեանց մասին խօսք լինել չէր կարող այս պայմաններում:

Դրութիւնը այնքան էլ ողբերգական չէր լինի, եթէ Թիւրքիայում ապրէին միայն «հաւատացեալներ», սակայն կային և «անհաւատ» հայեր, յոյներ, բուլղարներ: Վերջիններս մնում էին իսլամի ստեղծած իրաւական հաստատութիւններից դուրս. ստեղծւում էին «անհաւատների» համար կրօնական միութիւններ, որոնց գլուխը կանգնած էին պատրիարքները և իրենց հօտի համար պատասխանատու էին խալիֆայի առաջ: Հայը, յոյնը և, ընդհանրապէս, քրիստոնեան՝ միայն տանելի է, հանդուրժելի, բայց երբեք նոյն արժէքը չունի, ինչ որ «հաւատացեալը»: Սա ժխտումն է արդիական Եւրոպայի յայտարարած մեծագոյն սկզբունքի՝ անհատների հարասարութեան և քաղաքացիու-

քեան: Իսլամը չի ֆանաչում ո՛չ քաղաքացիութիւն,
ո՛չ հաւասարութիւն: Անհատները մէջ նա որոնում
է «հաւատացեալին» և ըստ այդմ՝ արժէքաւորում
նրան, տեղ տալիս հանրային-քաղաքական կեան-
քում: Ուստի, ազգայնօրէն զարգացած և անհատա-
կանութեան զիտակցութեան հասած հայերը,
բուլղարները, յոյները պայքարում են հանրային
այդ չարիքի՝ իսլամութեան՝ միջնադարեան դադա-
փարները դէմ: Սրանց ազգային-քաղաքական դար-
գացումը հակադրում էր տիրող պետականութեան,
տիրող կրօնին: Քրիստոնեան ազգ էր դարձել և
ուզում էր ապահովել իր ազգային դոյութիւնը —
այդ հնարաւոր էր օսմանեան պետականութեան
հիմունքների արմատական փոփոխումով, և իս-
լամը հասարակական ու քաղաքական ասպարէզից
դուրս վանելով:

Թիւրքիան ազգերի պետութիւն էր. նրա մէջ
ապրում էին ազգեր, որոնք երբեմն ստեղծել էին
բարձր մշակոյթ, իրենց ուժերը երևան էին բերել
քաղաքակրթութեան բոլոր ճիւղերում: Յոյնը,
հայը, արաբը, եգիպտացին, բուլղարը՝ մշակոյթի
տեսակէտից աւելի բարձր աստիճանի վրա էին
կանգնած, ունէին աւելի բարդ հասարակական
կազմ, քան թիւրքը, և վերջինիս տիրապետութիւնը
այդ ազգերի համար ոչ միայն պատմական յաւա-
քաղիւմութիւն չէր, այլ մի կատարեալ յետաշրջում,
այդ ազգերի զարգացման կասեցումն էր: Ամբողջ
թիւրքական կայսրութիւնը լիքն է այդ ազգու-
թիւնների հոգևոր ստեղծագործութեան նիւթական
մնացորդներով — ամբողջներ, արձանագրութիւն-
ներ, կամուրջներ, ջրանցքներ, ճանապարհներ,

դամբարաններ, որոնք ստեղծել են թիւրքից առաջ
և աւերակ են դարձել թիւրքի օրով, որոնք ապա-
ցուցանում են թիւրք կայսրութեան հպատակ
ազգերի երբեմնի ստեղծագործութեան թափը,
մեծութիւնը և այժմեան ողբերգական կացութիւ-
նը:

Թիւրքը մնաց ուղիղ, իշխող. երբեմնի
մշակոյթի տէր ազգերը ապրեցին նրա հովանու-
տակ որպէս խաղաղ՝ մշակութային բարիքներ
ստեղծող: Այստեղ էլ մարդկային քաղաքակրթ-
ութեան ստորին աստիճանի վրա դառնողը, բայց
առողջ ցեղական զօրող բնազդներ ունեցող թրքա-
կան հորդան յաղթեց բարձր մշակոյթ ստեղծած,
սակայն իր ներսում սուր ընկերային անհաւասա-
րութիւնից տառապող արաբական խալիֆայե-
թեան և բիւզանդական կայսրութեան: Եւ տիրե-
լուց յետոյ, թիւրքը ոչ թէ ջանք թափեց հասնելու
տիրւածի քաղաքակրթութեան աստիճանին, այլ,
ընդհակառակը, քաշեց նրա փեշից դէպի ցած,
իջեցրեց նրան մինչև իր աստիճանը: Եւ այնուհետև
մի քանի դար հպատակների մէջ մարեց և՛ ստեղ-
ծագործութեան ոյժը, և՛ ազգային զիտակցութիւ-
նը, և՛ ուղիղ կորովը: Նա դարձաւ, իրօք, անբան
մի հօտ, դիմագուրկ, քրիստոնէական համայնք,
որին միայն շնորհւած էր աղօթելու իրաւունքը:
Սակայն, 18-րդ դարի վերջից այդ կրօնական
համայնքները ցուցահանում են զարթօնքի նշան-
ներ, առաջ Եւրոպական թիւրքիայում, ապա՝
Ասիական թիւրքիայում, Արաբիայում, Եգիպտոս-
ում... Սկզբում նա դառնում է «բան», խօսք,
ապա՝ դործ, գէնք ու ապստամբութիւն: Սկզբում

ազգութեան դադարի արմատանում է քրիստոնեաների մէջ, ապա անցնում է իսլամներին: 19-րդ դարում իսլամական ազգերն էլ՝ արաբ, եգիպտացի՝ նոյնպէս հակադրում են իրենց ազգային քաղաքական շահերը թիւրք կայսրութեան: Ստեղծւում է ճեղքածք համաիսլամութեան դադարի մէջ, որ ուժեղանում է մեր օրով և տեղի է տալիս ազգայնութեան դադարիին, որով ընթացել է նոր դարերի եւրոպական պատմութիւնը:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ տիրապետող տարրը փոքրաթիւ էր: Սա նրա պատմական դժբախտութիւնն էր: Վեց-եօթ միլիոն թրքութեան հանդէպ կայսրութեան սահմաններում ապրում էին երեք-չորս անգամ աւելի ոչ-թուրք ցեղեր, ազգութիւններ: Ուրեմն, թէ քանակով և թէ որակով թրքական տարրը աւելի թոյլ էր:

Փոքր ազգերը իրենց մեծութեան գրաւականը պիտի որոնեն բարձր մշակոյթ ստեղծելու մէջ՝ ինի նիւթական թէ հողեկան ասպարէզում: Նրանք իրենց բովանդակ ուժերը լարելու են ազգ դառնալու՝ մի հօր, ուռճացած մշակութային միութիւն: Այլապէս նրանց գոյութեան հիմքը խախտու է: Հէնց այս ուղիով էլ ընթանում էին եւրոպական փոքր ազգերը՝ թէ նախորդ դարում և թէ մեր օրերում: Թիւրքիան չբռնեց այդ ուղին. չմկրտեց եւրոպական քաղաքակրթութեան աւազանում: Նա անյուսօրէն կառչեց իսլամական օրէնքներին, խարխուլ պետական մեքենային, բաց չթողեց զէնքը ու համաձայնութեան եզր չգտաւ հպատակ, բայց եւրոպական քաղաքակրթութեան ուղին բռնած՝ ազգերի հետ: Սա Թիւրքիայի ողբերգութիւնն

էր, սակայն այդ ողբերգութիւն էր և՛ հպատակ ազգերի համար, որովհետեւ թիւրք կայսրութեան այդ ճգնաժամը վերջանում էր կոտորածներով, տեղահանութեամբ և զանգւածային հալածանքներով: «Թիւրքիոյ մէջ տիրող օսման ժողովուրդը թէ իր նւազ քանակի և թէ իր անկուլտուրականութեան հետեանքով կամ պիտի փորձէր հասկանալ մանր ժողովուրդները՝ շարժումների պատճառները և գոհացում տար նրանց արդարացի պահանջներին և կամ՝ ապաւինած հրի և սրի իր վատթար քաղաքականութեան՝ արեան ճապաղիքների մէջ իր գերիշխանութիւնը պիտի հաստատէր: Դժբախտաբար, օսմանեան պետութիւնը իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում որդեգրեց երկրորդ ուղին»... (Ռուբէն):

Թիւրքիայում բնակուող ազգութիւններն ու ցեղերը մշակոյթի ու հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանի վրա են գտնուում: Այս հանգամանքը բախտորոշ նշանակութիւն է ստանում, յատկապէս, Հայաստանում, ուր հայութիւնը երկրագործ է, մասամբ առևտրական ու արհեստաւոր, իսկ նրա կողքին ապրող ֆիւրդը՝ ընկերային աշխատանքի ստորին աստիճանի վրա կանգնած — անասնապահ է, վաչկատուն. թալանն ու կողոպուտը նոյնպէս նրա աշխատանքի աղբիւրներից մէկն է՝ սրբագործւած սովորութեամբ: Բիւրդը ապրում է ցեղական կեանքով և սոսմական բնագոյր նրա զէնքերից լաւագոյնն է. ցեղը կադմակերպւած ռազմական միութիւն է: Հայը վաղուց անցել է բնկերային զարգացման այդ ձևը. երկրագործութիւնը, արհեստն ու վաճառականու-

Թիւնը քայքայել են այն և տեղը դրել հասարակական ճարտարարւեստը: Հայը և քիւրդը աշխատանքի ասպարէզում հակոտնեայ տիպեր են: Այս հակադրութեան միանում է և քաղաքական մոմենտը: Թիւրքական իշխանութիւնը բովանդակ 19-րդ դարում հետևում է հայ տարրի թուլացման՝ հայկական բնաշխարհում, և այդ կատարում է քրդի միջոցով: Քրդութիւնը դառնում է արտօնեալ մի խառ՝ հայութեան հանդէպ. նա աստիճանաբար լեռներէց դաշտ է իջնում՝ գրաւում հայի հողը, տունը, ինչքը, պղծում պատիւը, հարստահարում նրան: Թալանն ու աւերը դառնում են բնականոն երևոյթ, և հայութիւնը ազդովին յանձնւում է քիւրդ աշխրաթների և թիւրք գալմաղամների գաղանային հովանաւորութեան: Կարծէք թէ ընկերային շերտաւորումը դնում է դուզընթաց ազգային պատկանելիութեան: Խաշնարածը՝ քիւրդը՝ իշխում է երկրագործի՝ հայի վրա: Աշխատանքի աւելի բարձր ձևը ենթարկւում է ստորինին: Հայ-քրիստոնեան իսլամի հանդէպ մի «անհաւատ» է, որին կարելի է հանդուրժել, քրդի հանդէպ նա կատարեալ ճորտ է, նրա «մարդը», ասել է ենթակայ նրա «պաշտպանութեան», որին կարելի է կեղեքել:

Ահա այս պայմաններումն էր ապրում հայութեան մեծագոյն մասը 19-րդ դարում. ի՞նչ էր ներկայացնում նա ինքն իր մէջ: Որպէս ուրոյն ազգութիւն, դիտակցւած շահերի նոյնութեամբ գոյութիւն չունէր և այստեղ: Այն, ինչ ասում էր Վազնեբը դարի 40-ական թւականներին, Ս.Սպանդարեանը 80-ական թւականներին, վերա-

բերում է և՛ թիւրքահայ հասարակական կեանքին: Հայութեան մի գգալի մասը ապրում էր բուն հայրենիքից դուրս՝ Կ. Պոլսում, Չմիւռնիայում և այլ ծովեզերեայ քաղաքներում, գրաւում էր առևտրով և կազմում էր ազգային մարմնի աւելի բանխմաց, գործունեայ մասը: Սակայն, որեէ կապ այդ մասի և բնաշխարհի հայութեան մէջը գոյութիւն չունէր, և վերջինիս բախտը նրա շահագրգռութեան առարկան չէր: Ամիրայութիւնը ղեկավար դասն էր հայութեան. նա մնացորդն էր հայ հին ազնւականութեան, որ ժամանակի ոգուն յարմարելով՝ ձևափոխւում է, նւիրւում նոր աշխատանքի և դառնում խոշոր առևտրական — ֆինանսական դաս և իր ձեռքին պահում Կ. Պոլսի առևտրի ու ֆինանսների մի գգալի մասը: Որպէս այդպիսին, խոշոր ազգակ էր նա օսմանեան պետական կեանքում. Բ. Դուռը հայ ամիրայութեան հովանաւորում էր ու սիրաշահում: Ամիրայութիւնը նախորդ դարի առաջին կիսում խոշոր ազգակ էր թիւրքահայութեան ազգային կեանքում:

Թիւրք պետականութիւնը հայութիւնը համարեց կրօնական կազմակերպութիւն, որը յանձննս պտորիարքի ու հայոց եկեղեցու՝ դառնում էր իրաւունակ մի մարմին: Այդ իրաւունքները շատ ընդարձակ էին, ընդգրկում էին թիւրքահայութեան մշակութային-կրթական, բարեգործական, կրօնական սահմանները, որոշ խնդիրներում՝ և դատական: Տիրողը չէր մտնում օտարադաւան հպատակի ներքին գործերի մէջ և հնարաւորութիւն էլ չունէր մտնելու շնորհիւ իր պետական մեքենայի թուլութեան, պարզունակութեան և կրօնի տար-

բերութեան: Հայ ամիրայութիւնն է, որ ազգային-եկեղեցական ինքնավարութեան ղեկը առնում է իր ձեռքը և վարում իր քաղաքականութիւնը պահելով իր ձեռքին պատրիարքին և բարձր հոգևորականութեան:

Թիւրքահայ ամիրայութիւնը չընթացաւ ուստի ազնականութեան խորթացման ուղիով: Այստեղ իշխողը նպաստաւոր պայմաններ չէր ստեղծում նրա ձուլման, հայ մարմնից պոկելու համար: Շատ խորն էր ու անանցանելի կրօնական ու մշակութային տարբերութիւնները: Ռուսահայաստանում ձուլման գլխաւոր միջոցներն էին ուսական դպրոցները, առաւելապէս՝ զինուորական դպրոցները, ուր կրթւում էին հայ ազնականների գաւաղները. ուսումնական ծառայութիւնը, ուր իր բնատուր կարողութիւնը երևան էր բերում հայ զինուորականը: Այդ երկուսի դռներն էլ փակւած էին ամիրայութեան հանդէպ. առաջինը՝ Թիւրք դպրոցը՝ հրապուրիչ ոչինչ չունէր նրա համար, երկրորդում՝ զօրքում բարձր՝ ղեկավար պաշտօններ ստանալը նրա համար անկարելի էր: Ուստի և այն երևոյթը, որ տեղի ունեցաւ ուստահայ բարձր դասի շրջանակում, այստեղ չի նկատուում: Ռուսահայ ազնականը հայրենի պետականութիւն չգտնելով՝ զնաց, միացաւ ուստի պետական անօթին, ամիրայութիւնը յարմարեց նոր պահանջներին — դարձաւ Փինանսիստ, խոշոր վաճառական և այս ասպարիզում առաջնակարգ տեղ դրաւեց թէ պետութեան և թէ ներքին՝ ազգային կեանքում: Ամիրայութիւնը իր ամբողջութեամբ մնաց կառչած Թիւրք պետականութեան. քաղաքական այլ ձրգ-

տումներ չունէր, քան ապրել և հարստանալ Թիւրք պետութեան հովանու տակ, բայց մնալ հայ՝ ազգայնօրէն — մշակոյթով: Ռուսահայ ազնական-նութիւնը քաղաքականապէս էլ, մշկոյթով էլ առւ էր. քիւրքահայ ամիրայութիւնը քաղաքականապէս մնում էր քիւրք, մշակոյթով՝ հայ: Սա մի մեծ տարբերութիւն էր, որ ստեղծւել էր տիրող պայմանների շնորհիւ: Թիւրք դպրոցը և գրականութիւնը չէր, որ պիտի յաղեցնէր ամիրայութեան մշակոյթի ծարաւը: Ուստի և ազգային դպրոց ունենալը դատնում է նրա համար կենսական պահանջ: Ամիրայութիւնը խոշոր դրամներ է ներում դպրոցներ բանալու, ուր իր գաւաղները կրթւում էին «հասարակ» խաւի որդիների հետ: Ապա հայ պատանիները կատարելագործւում էին Ֆրանսիայում, որից ձուլւելու և ոչ մի վտանգ չկար, ընդհակառակը, Ֆրանսիական կուլտուրան նրանց մէջ զարգացնում էր ռամկավարական ազգայնութիւնը և հայրենի երկրին ծառայելու տենչը: Հաստատուում են սպարաններ, հրատարակւում է մամուլ ու գրականութիւն և այս բոլորը, մեծ մասամբ, ամիրայութեան ջանքերով: Կ.Պօլսի պատրիարքութեան կից կազմւում է Ազգային Գերագոյն Խորհուրդ, որի անդամները ամիրաներն էին և որը ղեկավարում էր բոլոր գործերը՝ կրթական ու եկեղեցական: «Հայոց պատրիարքները խաղաղ էին նրանց ձեռքում. նրանք կարող էին քմահաճօրէն ընտրել և հրաժարեցնել պատրիարքին: Ոչ մի յարգանք դէպի ժողովրդի միւս դասերի իրաւունքները», — գրում է իշխան Տատեանը:

Կ. Պօլսում բացի ամիրայական դասից կար և

Էսնաֆական դասը. սրանք աւելի ջերմ շահագր-
գուութիւն էին ցոյց տալիս դէպի ազգային գործե-
րը, մանաւանդ կրթականը, որ նրանց համար
ամենից կարեւոր խնդիրն էր հանդիսանում: Այդ
դասն էր, որ 40-ական թւականների վերջերին՝
խնդիրների, բողոքների, նշնիւսկ ցոյցերի միջո-
ցով՝ պահանջում է իր իրաւունքը՝ մասնակցելու
ազգային գործերի անօրինման մէջ և վերջ տալու
ամիրայական սահաւաստութեան: Միջին խաւը
դառնում է, եթէ կարելի է այսպէս ասել, իրաւա-
տէր քաղաքացի և հաւասարադոր ոյժ՝ ամիրաների
հետ: Ազգային կադմի մէջ սկսւում է պայքար,
որի հետեանքով եկեղեցական-մշակութային ինք-
նավարութիւնը պիտի ծառայէր աւելի հոծ բազ-
մութեան և պիտի հանդիսանար կենտրոնը, որի
չուրջը հաւաքւելու էր հայութիւնը: Սակայն, այդ
ինքնավարութիւնը անհրաժեշտ էր ձեւակերպել,
որպէս սահմանադրութիւն, օրէնք՝ պետութիւնից
պաշտօնապէս ճանաչւած և ապահովւած: Դրա
վրա է աշխատում նոր սերունդը, որը 50-60-ական
թւականներին հանդէս է գալիս թիւրքահայութեան
կեանքում՝ զինւած եւրոպական քաղաքակրթու-
թեան դէնքերով:

IV

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՕՆԻԸ

Եւրոպայի պատմութեան 19-րդ դարի հասա-
րակական յարաբերութիւնները և դադափարները
հեաաբբբրական են և մեր պատմութեան տեսա-
կէտից: Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը եղել է
ուսուցիչը արևելեան ազգերի մտաւորականութեան
և քաղաքական դործիչների համար: Հայ մտաւո-
րականութիւնն էլ, որ, ժամանակակից իմաստով,
ծնունդ է առնում դարի առաջին կիսին, մտահո-
գութեան նիւթ է դարձնում մեր հանրային յետա-
մնացութիւնը, ձգտում է հայութիւնը հանել
եւրոպական քաղաքակրթութեան ուղիի վրա: Նա
ոչ միայն առնում էր դադափարը՝ պատւաստելով
այն մեր պայմաններում, այլ և ուղիներն է
ցուցահանում, առաջարկում է մեթոդները, որ
պիտի ընձեռէր հայութիւնը: Մեր առաջին մտա-
ւորականութեան գործն էր՝ բարձրացնել հայ
ժողովրդի մշակութային-կրթական մակարդակը,
դարձնել նրան ինքնագիտակից ազգ, ապահովել
նրա ապագան և լուծել բոլոր այն հարցերը, որոնք

կապած են ազգութեան դադարի հետ: «Պօլո-
ժենիայ»-ի տւած իրաւունքները ռուսահայութիւնը
կարողանում է օգտագործել 50-60 թւերից, երբ
հայկական տարրական դպրոցները անհրաժեշտու-
թիւն են դառնում հայկական դիւղերում, հայ
հոգևորականը ընդառաջ է գնում այդ պահանջին,
սկսում է մամուլի, գրականութեան հրատարա-
կութիւնը, հանդէս է գալիս նոր՝ աշխարհիկ տար-
րք, կրթւած հայ մտաւորականը, որ դառնում է
հայ քաղաքական-ընկերային մտքի ղեկավարն ու
դադարատուն: Նոր դադարները նա ստանում
է Եւրոպայից:

Փրանսական յեղափոխութիւնը դրեց բազմա-
թիւ հարցեր, սակայն, նրանց վերջնական լուծում
չտւեց: 19-րդ դարի հասարակական միտքն ու
դանդաժները աշխատում են լուծել, իրականու-
թիւն դարձնել այն: 1848 թ. Փրանսական յեղա-
փոխութիւնը շատ ուժեղ թափով շեշտեց քաղաքա-
կան ռամկավարութեան և ընկերային հաւասարու-
թեան սկզբունքը. Փրանսական ազգային միտքը
բաժանւած էր երկու հոսանքի՝ իշխողը քաղաքա-
կանն էր: Նա պահանջում էր՝ պետութիւնը գործիք
դարձնել ազգային մեծամասնութեան համար. բայց
ընկերային հարցի լուծումը նրա ծրագրի մէջ չէր
մտնում: Մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ առաջին
անգամ ռամկավարական դադարները այստեղ
են շեշտում՝ շատ ուժեղ թափով:

1848 թ. յեղափոխութիւնը իր անդրադարձում-
ներն ունեցաւ և Գերմանիայում: Սակայն, յեղա-
փոխութիւնն այստեղ արմատական բնոյթ չէր
Կենտրոնական, լուծելիք հարցը ոչ թէ ընկերային

էր ու քաղաքական ռամկավարութեան խնդիրը,
այլ գերման ազգութեան քաղաքական միացումը
մի պետութեան մէջ և սահմանադրական կարգերի
հաստատումը: 18-րդ դարից սկսած գերման ազ-
գային միտքը աշխատում էր այդ ուղղութեամբ՝
հաւաքել գերման ազգութեան մշակոյթին պատկա-
նող մասերը մի պետականութեան մէջ, առանց որի
նա զուրկ կը լինէր միջազգային արժէքից և չէր
ստեղծի մեծ քաղաքակրթութիւն: Հերդէրը, Ֆիխ-
տէն ու Հեգէլը և բազմաթիւ ուրիշ մտաւորական-
ներ այդ ուղղութեամբ են աշխատում, նրանց
զուգընթաց գնում են և պետական գործիչները՝
աստիճանաբար ստեղծելով քաղաքա-տնտեսական
հիմքերը ապագայ գերման ազգային պետութեան:
Փրանսական յեղափոխութիւնը և Նապոլեոնեան
արշաւանքները ազգային ինքնազիտակցութիւն են
տալիս և՛ խոնարհ խաւերին: Այսպիսով, Գերմա-
նիայում օրւայ, գործնական քաղաքականութեան
նիւթ էր դառնում ազգային հարցի լուծումը:

Ռուսաստանում, 40-60 թ. հասարակական
միտքը ճգնում էր լուծել միաժամանակ և՛ ընկե-
րային, և՛ քաղաքական հարցը: Ընկերային խնդրում
նա աւելի արմատական էր, քան Եւրոպական միտ-
քը, որովհետև կարծում էր, թէ Ռուսաստանը իր
«համայնքով» ունի անհրաժեշտ տւեալը ընկերային
յեղաշրջման, մի բան, որ պակասում էր Եւրոպա-
յին: Պէտք էր ազատել ռուսական հողը և ռուս
դիւղացու անձը. պէտք էր վերացնել նրա ընկե-
րային և անձնական կախումը ազնւականութիւնից:
Պէտք էր քանդել ռուս աւատական բացարձակա-
պետութեան ու բիւրոկրատիզմի հիմքերը ու նոր

ձևաւորում տալ ոռոսական պետականութեան՝
դնելով նրա հիմքում շրջանների և ազգութիւնների
առանձնայատուկ պայմանները: Ուստի և դալիք
յեղափոխութիւնը Ռուսաստանում պիտի լինէր
աւելի արմատական: Նա պիտի լուծէր մէկից
աւելի հարցեր:

Այսպիսով՝ Ֆրանսիան հայ մտաւորականու-
թեան տալիս էր քաղաքական ռաւկալարութեան
սկզբունքը, Գերմանիան՝ ազգային հարցի լուծումը
և լուծման ձևերը, Ռուսաստանը՝ ընկերային, «մի
կտար հողի» խնդիրը:

Խաչատուր Արովեանը առաջին ոռոսահայ
մտաւորականն է եւրոպական իմաստով: Ոչ
որպէս հոգեւորականութեան դասին պատկանող է
հանդէս գալիս նա դործելու մեր կեանքում, ոչ էլ
իրրև աղնւական, որ պատիւներ ու պաշտօններ
որոնի ոռոսական գործի համար. նա սոսկ մտաւո-
րական է՝ կրթած գերման մտաւոր կենտրոններից
մէկում՝ Դորպատում: Նա և հայ մտաւորական է,
որովհետև իր մտորումների ջանքերի նիւթը հա-
յութիւնն է ու նրա ապագան: Նա խորապէս դի-
տակցում է հայի մտաւոր յետամնացութիւնը և
ողբերգօրէն ապրում այն: Ձգտում է հայութիւնը
ազգ դարձնել. դարձնել նրան հանրային կեանքով
ապրող՝ անցեալը դիտակցող և ապագան իմաստա-
ւորող մի հաւաքականութիւն: Նա, մեր վերած-
նութեան այդ խորհրդանշող դէմքը, ազգութիւնը
ըմբռնում է, որպէս կրօն և լեզու: Հայը նրա
համար հայ քրիստոնեայ է. «եթէ մեր սուրբ հա-

ւատը ու լեզուն մոռանանք՝ էլ ինչ հայ ենք»: Նրա
կարծիքով ազգութիւնը որակող լեզուն՝ «գրոց
լեզուն» չէ, այլ՝ կենդանի, ժողովրդական լեզուն:
Արովեանը պայծաօրէն ըմբռնում էր՝ կենդանի,
խօսակցական լեզուի դերը ազգութեան ստեղծման
գործում: Նա այդ բանը տեսել էր Եւրոպայում,
ուր ստեղծւել էին ազգային լեզուներ: Ռեֆորմա-
ցիան՝ 16-րդ դարից սկսած դուրս է վանում միջ-
նադարեան լատիներէնը և ծնունդ տալիս նոր
ստեղծող ազգային լեզուներին:

Նոյնը տեղի է ունենում և մեզ մօտ. «գրոց
լեզուն», դրարատը՝ հնութեան մնացորդ է, բթա-
ցած դէնք հայ տղէտ հոգեւորականութեան ձեռքին:
Նրանով պայմանաւորւել էր մեր պատմութեան ու
մշակոյթի մի շատ մեծ շրջան, բայց այդ մշակոյթ
ստեղծողներն ու կրողները վաղուց դադարել էին
հայոց պատմութեան առաջ մղող ազդակը լինելուց:
Հայ հոգեւորականութիւնն ու աղնւականը աստի-
ճանաբար դիմում էին դէպի անկում: Ուստի և
դրական լեզուն չէր կարող մնալ իր նախկին դիր-
քերի վրա: Նոր ազգութիւնը պիտի ստեղծւի. և
այդ լինելու է ոչ հոգեւորականութիւնը, որի
պատկերը տաղանդաւոր ձևով տալիս է Արովեանը,
ոչ էլ աղնւականութիւնը, որ թոյլ էր որակով ու
քանակով. նոր ազգութիւն ստեղծողը ժողովուրդն
է, գիւղացիութիւնը, որի հանդէպ այնքան դուր-
սուրանք ու սէր ունի Արովեանը: Նոր ազգութեան
համար անհրաժեշտ է նոր լեզու, և Արովեանը
դառնում է հայոց լեզուի ստեղծողը — ասել է՝
հիմնաւորում է հայոց նոր ռաւկալարական ազ-
գութիւնը: Դեռ քաղաքական ուրոյն իդէալ չունի,

աւելի ճիշտ այդ իդէալը Ռուսաստանի սահմաններում է որոնում, սակայն շեշտած կերպով իրեն հայ է գգում ու ջանում է հայութիւն պատւաստել բոլորի մէջ: Ազգութիւնը պահելու համար նա երկու ազգակ ունի՝ նոր ժողովրդակա լեզու ու ժողովրդակա գրականութիւն և ազգային՝ «Լուսաւորչի սուրբ հաւատը», հայոց եկեղեցին, որ փրկել է նրան «չառ ու շառ չարիքից»: Իսկ ազգութեան փրկութեան համար վերահաս վտանգից Աբովեանը ստեղծում է իր սիրած հերոս՝ Աղասուն, որ զոհարելու է ամէն ինչ պատւի ու հայրենիքի համար: Աղասին Աբովեանի գաղափարների կրողն է և խտացումը հայ ժողովրդի լաւագոյն յատկութիւնների:

Այսպիսով նախորդ դարի 40-կան թւականներին Աբովեանը մտքի մի հանճարեղ թռիչքով կանխեց Բաֆֆուն և հայկական ազատագրութիւնը, կռահեց լեզւի յեղափոխիչ դերը ազգային կեանքում: Եւ հէնց այդ պատճառով նա մեծագոյն դէմքերից մէկն է մեր ազգային-քաղաքական մտքի զարգացման: «Վէրք Հայաստանի»-ն և ինքը Աբովեանը իր կեանքով ու գործով հայ ժողովրդի լաւագոյն ուսուցիչներից ու դաստիարակներից մէկն է:

1858 թւին, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսում Ներսիսեան դպրոցի տպարանից լոյս էր տեսնում Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ն, Մոսկւայում հրատարակում է «Հիւսիսափայլ» հանդէսը Ստ. Նազարեանի խմբագրութեամբ: Այդ

հանդէսի դերը մեծ է մեր հասարակական մտքի պատմութեան մէջ: Նրա շուրջը համախմբում են ժամանակի լաւագոյն ուժերը: Դարաշրջանի գաղափարի խտացնողը Նազարեանն է ու Նալբանդեանը: Միւսները հետևում են նրանց, ինչպէս, օրինակ, Սմբատ Շահաղիզը, որ ոչ մի նոր գաղափար չուէց:

Իրենց խառնածքով այդ երկու մեծ դէմքերը՝ բոլորովին տարբեր տիպարներ էին, բայց ծառայող միևնոյն գաղափարին: Ըստ Նազարեանի այն գործօնները, որոնք ստեղծելու են հաւաքական-հայութիւնը, լեզուն են ու կրօնը: «Հայերը, ասում է նա, ունեն երկու հոգեդէն անօթ՝ լեզուն է ու կրօնը»: Եւ լեզուն նրա համար «հասարակի» լեզուն է, իսկ կրօնը՝ հայ լուսաւորչական եկեղեցին: Այսքանով Նազարեանը մի ուրոյն միտք չէր արտայայտում, այդ գործօնների վրա շեշտել էր և Աբովեանը. այսպէս չէր ըմբռնում ազգութիւնը նաև Եւրոպայում, ուր կրթւել էր նա: Գերման միտքը ազգային խնդրի լուծման մէջ շատ էր առաջ գնացել. դեռ 18-րդ դարի վախճանին Հերդերը արտայայտում էր մի դասական միտք, որ այնուհետև տարբեր ձևաւորումներով կրկնւեց և 19-րդ դարում: Ազգութիւնները մարդկութեան բնական մարմիններն են, պետութիւնները՝ արհեստական: Պետութիւնը պիտի ծառայի ազգութեան, Եւրոպան պիտի կազմակերպւի քաղաքականապէս՝ «բնական», ազգային մարմնի սկզբունքով: «Բնական ու արհեստական» մարմինների փոխարարութիւնը քննութեան նիւթ է դարձնում Նազարեանը և լուծում համապատաս-

խան մեր իրականութեան: Ընդամենը երկու տարի յետոյ այսպէս է ճշտում նա իր դիրքը ազգութեան դադափարի վերաբերմամբ. «ազգ և կրօն ջոկ ջոկ խնդիրներ են, այլ է ազգութեան հանդէսը, այլ է կրօնի հանդէսը»: «Հայերը՝ թէ լուսաւորչականք, թէ կաթողիկէք, թէ պրոտեստանք մտում են միշտ արիւնակից եղբայրք, մի ազգի որդիք, մի ազգային պատմութեան ժառանգներ»:

Այս տեսակէտը մեր հասարակական մտքի դարդացման մէջ մի յստաջաղիմութիւն էր: Խնդիրը ունէր և գործնական արժէք: Հայ լուսաւորչականի, բողոքականի և կաթողիկէ հարցը ժամանակի ամենացաւոտ հարցերից մէկն էր: Տիրապետող կարծիքը թելադրում էր «հայ լուսաւորչական եկեղեցուց դուրս չիք հայութիւն»:

Ուրեմն, հայ չեն հայ-բողոքականը և հայ-կաթողիկէ: Դաւանանքը դառնում է ազգութեան միակ ազդակը: Այժմս, ըստ Նաղարեանի ազգութիւնը անջատւում է կրօնից-դաւանանքից. նա աւելի պայծառ իմաստ է ստանում և դառնում է աւելի բարձր դադափար. բոլորը՝ և՛ լուսաւորչականը և կաթողիկէ և բողոքականը հայ են. «մի ազգային պատմութեան ժառանգորդներ»:

Սա տիրող եկեղեցու արտօնեալ կացութեան ժխտումն էր. ուստի և հասկանալի է այն մտչեղին պայքարը, որ սկսեց Նաղարեանի դէմ և որին մասնակից եղաւ անդամ հայոց հոգեւորականութեան գլուխը: Այս պայքարը՝ նոր, աշխարհիկ մտաւորականութեան և հայ լճացած հոգեւորականութեան պայքարն էր՝ ազգութեան դադափարի և մշակութային հաստա-

տութեանց շուրջը: Այդ պայքարը սկսել էր Աբովեանը, իր ժամանակի «մենակ մարդը», որին այնքան դաժանօրէն հալածեց հայ հոգեւորակա-նութիւնը՝ յայտարարելով նրան «հերձաւոր», մի մարդ, «որ կարող է միայն հոգիները մոլորեցնել, բայց ոչ մանուկները դատարարակել»: Ըստ Նաղարեանի, հայութիւնը պիտի ապրի որպէս ուրոյն ազգութիւն, չպիտի «միւսուրի ոչինչ ազգի հետ, ոչ գերմանացու, ոչ Ֆրանսացու, ոչ անգլիացու, ոչ յոյնի հետ. դա ընդդէմ է Աստուծոյ կամքին»: Այսպիսով, ազգութիւնը դառնում է բնական երեւոյթ՝ այն, ինչ ուսուցանում էր 18-րդ դարի ըկերային-փիլիսոփայութիւնը և, մասնաւորապէս, Հերդէրը: Ամէն բնութիւն՝ վերացնելու ազգութիւնը կամ ձուլելու նրան՝ դէմ է Աստուծոյ, ասել է, բնութեան և արդարութեան սկզբունքին:

Սակայն, ինչպէ՞ս պիտի պահի հայութիւնը իր ուրոյն, ազգային դոյութիւնը: Անկախ պետական կեանքը, «արհեստական մարմինը», միակ իրական միջոցն է ազգութեան դոյութիւնը պահպանող: Այդ խնդիրն ևս Նաղարեանը դարձնում է բնութեան նիւթ:

Նա չատ լաւ դիտէր, թէ ինչ ուղղութեամբ է ընթացել և ընթանում է եւրոպական ազգերի պատմութիւնը և ինչ խոչոր դեր է կատարել պետութիւնը ազգերի ստեղծման ու դարդացման գործում: «Քաղաքական անօթը արդարեւ մի անչափելի, մեծակշիռ անօթ է», սակայն, մեզ մօտ՝ «մեր և օտարի մեղքով ոչնչացել է ու չկայ այլևս»: Ուրեմն, ի՞նչ անել. կամ պէտք է ձգտել նորէն վերստեղծել այդ «քաղաքական անօթը», կամ

հայոց ազգութեան պահպանման այլ գործօններ որոնել: Նազարեանը խնդիրը լուծում է երկրորդ ձևով. — հայութիւնը ազգութիւն է առանց ֆաղափական անօթի: Վերջինիս պահանջը, ըստ նրա, հնարաւոր չէ. թոյլ ենք որակով ու քանակով: Հայութեան քաղաքական ձգտումները մարմնաւորուում են Ռուսաստանի մէջ. «Քաղաքականապէս հայը ունի է», ասում է նա: Այս բանաձևը մնաց շատ երկար ժամանակ հայ մտաւորականութեան մէջ, որպէս ղեկավար սկզբունք: Նազարեանը շատ լաւ գիտէր, որ «հաւատը առանց իշխանական գաւազանի, խաչը առանց սրի տկար է», բայց և աշխատէր, անկախ պետականութեան պահանջը նա չի դնում: Մնում էր մշակութային վերածնութիւնը: Հայութիւնը, եթէ չի կարող ֆաղափական ազգ դառնալ, կարող է և պիտի դառնայ մշակութային ազգ — ահա Նազարեանի ուսմունքը: Ռուսաստանի հովանու տակ հայութիւնը պիտի զարգացնի իր ազգային մշակոյթը: Նազարեանը մեր մշակութային վերածնութեան ամենամեծ քարոզիչն է ու գործադրողը: Պէտք է հիմնել դպրոցներ, էջմիածնում ճեմարան, բանալ բարեգործական ընկերութիւններ, մարդասիրական հաստատութիւններ, զարգացնել ազգային թատրոնը, գիրք ու զրակաւնութիւնը: Եւ այդ աշխատանքը պիտի կատարեն ամենքը՝ «ազգային գործի անդաստանում չկայ տէր ու ծառայ»:

Ահա ինչ է քարոզում Նազարեանը հայութեան. վերագարթօնք, ազգային ինքնագիտակցութիւն, մկրտուել եւրոպական մշակոյթի աւազանում, ասել է անցնել այն ճանապարհը, որ անցել է Եւրոպան՝

ստեղծելով ազգութիւններ, ժողովրդական լեզուներ, աշխարհիկ զրականութիւն և մշակոյթ, ազատ միտք ու խօսք և ազատ կրօն: Այս դէպքում միայն հայը ապագայ ունէր. իսկ եթէ այդ չարւի, հայութիւնը ապագայ չունի: Դեռևս 1847 թ. Նազարեանը մի մասնաւոր նամակում գրում էր. «ուրեմն, ոչ այլ ինչ մնայ Հայոցս ի Ռուսաստանեայս, բայց մերկացեալ յանձանց դամենայն հայութիւն, կլեալ ի մի կուլ ի վիթխարի հսկային, զի չեմք արժանի սեփական կենաց, նոյն և անարդեալ և խայտառակեալ գիշատակ նախահարց մերոց՝ դարձուք ի ունս, այսմ ցանկան պատուական հայրենասէրի հայոց առ մեզ, զայս հողան գալու և զգիշեր խաւարեալ մտօք իւրեանց և այս լիցի վախճան կատարածի մերոց ի Ռուսաստանեայս. որ ոչ կամի պահպանել զկենդանութիւնն իւր ի շարս կենդանի էակաց, մեռցի խորտակեալ ի սրոց ամենածախ ծերունւոյն Կոստոսի, որ սովոր է միշտ կլանել և մարտել զանպիտանացեալ որդիս մարդկութեան»: Սա մի ահազանգ էր, որ հնչեցնում էր Նազարեանը այն ժամանակ, երբ դեռ «Կոստոսը» չէր ձևաւորուել, սակայն 60-կան թւականներին փորձում էր դառնալ եւրոպական տիպի պետութիւն, սպանոնալիք հպատակ ազգութիւնների համար, աւելի յարմար գործիքներ էր մշակում նրանց դէմ պայքարելու, իսկ 70-կան թւականներին արդէն անցնում է յարձակման Նազարեանի քարոզած բոլոր հաստատութիւնների ու դադարիարների դէմ: «Ռուսական քաղաքացին» մի տրլուր յոռետեսութիւն ունի այժմ մեր ազգային վերածնութեան հնարաւորութիւնների հանդէպ:

Ողբերգական է հայ մտաւորականի դրութիւնը. նա նւիրուած է հարագատ ժողովրդի վերածնութեան մեծ գործին. խորապէս դիտակցում է ազգային պետականութեան անհրաժեշտութիւնը նրա համար, բայց և հրաժարուած է նրա համար պայքար մղելուց: Քարոզում է ազգային-մշակութային վերածնութիւն, բայց կասկածում է նրա յաջողութեան մասին: Նա իր բողոքով նամակներում մի տիրուր շեշտ ունի հայութեան ապագայի անկասկածի:

Այսպէս, ուրեմն, Նազարեանը տարբերեց ազգը կրօնից, ազգութիւնը դառնում է մշակութային գաղափար. սա մեր հասարակական մտքի զարգացման աւելի բարձր աստիճանն է. ազգային — կրօնականից հայութիւնն անցնում էր ազգային — մշակութականին, սա Նազարեանի գործն էր առաւելապէս:

Այլ է բնոյթը Նալբանդեանի պատմահայեցողութեան: Նրա ուսուցիչները և բարեկամները եղել են ուսումնասիրականութիւնից լաւագոյնները, ուստի և նա աւելի արմատական է, աւելի յեղափոխական: Նալբանդեանի համար ազգութիւնը հօրը, ինքնապաշտպանութեան միջոց է, բայց այդ քիչ է. նա ինքը՝ ազգային մշակոյթը այլ դործօնների կարիք ունի: Մշակութային ազգութիւնը միշտ վտանգի ենթակայ է, եթէ չունենայ հայրենիք, ահա Նալբանդեանի քաղաքական մտածողութեան միջուկը: Սակայն, ազգութիւնը նրա համար պատմական երևոյթ է, նա կապուած է ժամանակակից պետութիւնների ծագման ու զարգացման հետ: «Եթէ ներկայ եղած պետական

համակարգութիւնները ոչնչանան, վաղը ոչ միայն չի մնում ազգութեան խնդիրը, այլ հարկաւոր ևս չէ», բայց մինչև այդ «արքայութիւնն Աստուծոյ բռնաբարի և բուռնք յաիշտակեն գնա»: «Մենք ուրախ չենք, ասում է նա, որ այդպէս է լինում, ուրախ չենք, որ մի ազգ ճնշում, հարստահարում է մի ուրիշ ազգը»:

Նալբանդեանի ազգութեան տեսութեան վրա պէտք է քիչ աւելի կանոչ առնել, որովհետև նա եղակի է մեր հասարակական մտքի պատմութեան մէջ. թերևս նրա տեսակէտներին մօտ լինի մարքսիստական պատմահայեցողութիւնը՝ ազգութեան խնդրի վերաբերմամբ: «Ազգութիւնը, իբրև պատմական իրողութիւն, իբրև հաւաստի երևոյթ ընդհանուր մարդկութեան կեանքի մէջ, ասում է Նալբանդեանը, չի կարելի մերժել, թէև բանականութիւնը երբեք չի կարող արդարացնել նրան: Մարդը մինչև այժմ չի հասել այնտեղ, որ առանց երկրորդական ու պաշտօնական անունների հանդէս դալ միայն մարդու բնական անունով. մինչև այժմ մարդ չկայ աշխարհի երեսին, մինչև այժմ ազգեր կան»: Այս մի քանի տողերի մէջ խտացւած են Նալբանդեանի հիմնական սկզբունքները ազգութեան մասին. ըստ այսմ, նրա հիմնական պնդումներն են հետևեալ կէտերը. առաջին. ազգութիւնը պատմական գաղափար է՝ կապուած ժամանակակից պետական համակարգութեանց հետ: Երկրորդ. թէպետ նա փաստ է, իրողութիւն, սակայն բանականութիւնը չի կարող արդարացնել նրան, ասել է, որ նա մարդկութեան զարգացման մի աւելորդ ձևն է, ուրեմն կը դալ ժամանակ, որ նա

կը վերանայ, և «բանականութիւնը» իրականութեան հետ հակադրութեան մէջ չի լինի: Երրորդ՝ մարդը պիտի հանդէս դայ, որպէս մարդ, առանց ազգային պատկանելիութեան:

Այս երեք հարցերն էլ չափազանց լուրջ, սկզբունքային հարցեր են, մանաւանդ որ նրա արտայայտուող Մ. Նալբանդեանն է, որը պատահականութիւն չէ մեր հասարակական կեանքում, այլ հայութեան ընկերային-քաղաքական մտքի ամենահետաքրքրական դէմքերից մէկը: Հէնց այդ հանդամանքը թելադրում է կանգ առնել նրա տեսակետների քննութեան վրա:

Ըստ Նալբանդեանի, ազգութիւնը ժամանակակից պետութեան հետ է ծագել, նրա հետ էլ կը վերանայ: Ժամանակակից ընկերային գիտութիւնները ընդունում են, որ ազգային-մշակութային հաւաքականութիւնը և նրա գիտակցութիւնը վառ է եղել ժողովուրդների մէջ թէ հին և թէ միջին դարերում, միայն թէ նա ընդգրկել է աւելի նեղ շրջանակ՝ մտաւորական և վարիչ-իշխող դասը: Նոր դարերում ազգութիւնը, աստիճանաբար, թէ որպէս որակ և թէ որպէս քանակ, ուժեղանում է, երևան է գալիս ցայտուն, գունեղ՝ շնորհիւ արդի պետականութեան ու դրամատիրական հանրակարգի ընձեռած դիւրութիւններին: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս պետութիւնների հին համակարգութիւնները աստիճանաբար ոչնչանում են, բայց ոչ մի նշան չկայ, թէ ազգութիւնները կորչելու են նրանց հետ: Ընդհակառակը, վերածնող ազգութիւններն իրենք են նպաստում հին՝ պետական համակարգութեանց անկման—հեռուոր

անցեալում՝ Բիւզանդիոնի, Հաբսբուրգեան և Նապոլէոնի կայսրութեանց, մեր օրերում՝ Ռուսաստանի, Թիւրքիայի, Աւստրո-Հունգարական կայսրութեանց: Եւ այս կատարում է յանուն նոյն ազգային սկզբունքի հաստատման: Հին պետութիւնները կամ փլում են՝ տեղի տալով նորերին, կամ ենթարկւում են բնաշրջման, ինչպէս Անգլիան, որ աստիճանաբար դիմում է դէպի համազանակցութիւն իր գաղութների հետ: Եւ այդ դարգացման մէջ ազգութիւնները ոչ թէ մեռնում են, այլ, ընդհակառակը, ապրում առանձին ու կատարելագործւում են. ցեղերը ազգ են դառնում, ազգերը ստեղծում են պետութիւն: Ծիշտ է, պետութիւնների համակարգութիւնը ընկնում է, սակայն, ստեղծւում է պետութիւնների նոր համակարգութիւն՝ ազգային սկզբունքի հիման վրա: Պետութիւնն էլ չի ոչնչանում: Մարքսիստական այդ տեսակէտը արդէն համարւում է հնացած ուսմունք: Պետութիւնը փոխւում է, յարմարւում է կեանքի նոր պահանջներին, նոր իմաստ է առնում, աստիճանաբար կորցնում է տիրական տարրը և ստանում վարչական բնոյթ: Նա դառնում է ազգային մշակոյթի ռամկավարացման գործիչ:

Այս է նոր պատմութեան ընթացքը: Ազգերը 19-րդ դարի սկզբում աւելի շատ էին, քան 18-րդ դարի սկզբում, և հիմա աւելի շատ են, քան 19-րդ դարի սկզբում, և հարիւր տարի յետոյ աւելի շատ են լինելու, քան այժմ: Նոյնը և պետութիւններն են: Նալբանդեանը դրամատիրական քաղաքակրթութեան, «ներկայ եղած պետական համակարգութեանց» դէմ է և ոչ թէ, ընդհանրա-

պէս, քաղաքակրթութեան. իսկ ազգութիւնը, նրա կարծիքով, այդ համակարգութեան ստեղծածն է, ուրեմն, դէժ է և ազգութեան: Սակայն, նրա սխալն այն է, որ դրամատիրական հանրակարգի, պետական այսօրւայ համակարգութեան և ազգութեան մէջ դրեց ծագման, զարգացման ու վախճանի դուզահետ, մի բան, որ մերժեց ժամանակակից պատմադրութիւնը և հասարակագիտութիւնը: Պատմութիւնը չզնայ նալրանդեանի դժած ուղիով:

Կարո՞ղ է բանականութիւնը արդարացնել ազգութեան դոյութիւնը: Արդէ ընկերային միաքը այդ հարցին էլ տալիս է դրական պատասխան. ազգութեան դոյութեան իմաստը մշակութային արժէքներ ստեղծելու մէջ է. աւելի ճիշտ՝ հէնց ինքը՝ ազգութիւնը այդ արժէքների մէջ է արտայայտուում: Եթէ բանականութիւնը չի արդարացնում ազգութիւնը, ապա կամ պիտի մերժել մարդկային քաղաքակրթութիւնը, կամ ապացուցել, որ նա կարող է արտայայտել, զարգանալ ազգային շրջանակից դուրս: Նալրանդեանը չի ժխտում քաղաքակրթութիւնը, բայց հակառակն էլ չի ապացուցանում: Մարդկային քաղաքակրթութիւնը մինչև այժմ եղել է ազգային և դարգացել է նրա շրջանակում: Է՛լ աւելին, պատմութիւնը ժողովուրդների անհատականացումն է, ազգայնացումը:

Մարդկային քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանների վրա թոյլ է հաւաքական անհատականութիւնը. պատմութիւնը աստիճանաբար դարգացնում է այդ հաւաքական անհատականութիւնները և արտայայտում այն ազգութիւնների մէջ:

Եւ որքան նոր ու նորագոյն դարերն ենք դալիս, այնքան մարդկային հաւաքականութիւնը անհատակամանում է, ազգայնանում: «Եւ ինչքան կը բարձրանայ քաղաքակրթութեան աստիճանը և ինչքան երկար կապրի ու կաշխատի ժողովուրդը, այնքան շատ կը դիզեն նիւթական, հողեկան այդ ազգային դանձերը՝ քաղաքներ, տաճարներ, պալատներ, շրանքներ, արձան ու նկար, արհեստ ու արւեստ, գիտութիւն ու փիլիսոփայութիւն. կը նըբանայ ու կը հարստանայ լեզուն իր յատուկ ճամբով... Ուրիշ խօսքով, մարդկութեան քաղաքակրթութեան զարգացման հետ ազգութիւնն ու ազգայինը ոչ թէ կը թուլանայ, կը հիւժւի, կը մեռնի, այլ, ընդհակառակը, քաղաքակրթւելը և միշտ բարձր ձգտելը ամենէն հիմնական պայմանն է ազգութիւններու զարգացման, ազգային դժերու ուժեղացման, ազգային դանձերու դիզման և իր անխախտութեան դնահատումին...» (Շանթ):

Եւ պատմութեան ընթացքը բնաւ չի ուսուցանում, թէ ազգութիւնները վալլեք հանրակարգում պէտք է վերանան, իսպառ ոչնչանան: Ընդհակառակը, պատմութեան ընթացքը տանում է դէպի նոր ազգութիւնների ստեղծումը, և ժամանակակից հասարակական միաքն էլ որոնում է լաւագոյն ձևեր՝ ազգային հարցի լուծման համար: Ազգութիւնը նիւթական ու հողեկան մշակոյթի միակ շրջանակն է. ազգ և մշակոյթ նոյնանիշ գաղափարներ են: Եւ մեր բանականութիւնը ոչ միայն արդարացնում է ազգութեան դոյութիւնը, այլև ձգտում է զարգացնել և ուժացնել այն, դարձնել «հասարակի», ռամիկի սեփականութիւնը: Եւ զար-

մանալի կը լինէր, եթէ բանականութիւնը չարդարացնէր ազգութեան դոյութիւնը. ինչպէ՞ս է, որ դարեր շարունակ նա զարգացել է, խորացել, աւելի ամուր ճիւղեր բունել, ժողովրդի սեփականութիւնը դարձել և կատարել է հակառակ բանականութեան, այսինքն՝ ճակատագրական կերպով, անկախ մարդկային կամքից: Այդ, ի հարկէ, սխալ է: Ազգութեան զարգացման դործում չափազանց խոշոր ազդակ է մարդկային, ենթակայական կամքը. մեր բաղձանքները, քարոզչութիւնը, տպագրութիւնը, կենդանի գործը: Սրանք շատ մեծ դործօն են ազգութեան ստեղծման, զարգացման և ազգային հարցի այս կամ այն ձևի լուծման մէջ: Եթէ նա մարդկային բնաշրջման մի աւելորդ ձևը լինէր, վաղուց արդէն կը լինէր ոչնչացած և կորած սլամութեան բեմից:

Նոյնը պէտք է ասել նաև անհատի ու ազգութեան յարաբերութեան մասին. «մինչև այժմ մարդ չկայ աշխարհի երեսին, մինչև այժմ ազգեր կան»: Անհատականութեան արժէքը, ճիշտ է, վեր է ազգային սլատկանելիութիւնից. նա արժէքաւորւում է հէնց նրանով, որ անհատ է, առանց այլ անհանների: Սակայն, խնդիրն այդ չէ, այլ այն, որ արդեօք կարելի՞ է անհատը սլատկերացնել ազգային շրջանակից դուրս, դրական, խրախուսելի քա՞յլ է անհատը սլոկել իր ազգութեան սահմանից: Այս հարցի սլատասխանը նախանդեանը տալիս է՝ ելակէտ ունենալով իր սկզբունքը, թէ ազգութիւնը անցողիկ երևոյթ է: Սակայն, մենք տեսանք նրա սխալը: Անհատը դուրս չէ հասարակական կեանքից, այլ միայն նրա շնորհիւ դառնում

է անհատ: Իսկ հասարակական կեանքը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ազգային կեանք. անհատը ազգութիւնից դուրս սլատկերացնել չի կարելի. այդ այն բնական միջավայրն է, որ անհրաժեշտ է նրա կատարելալ զարգացման համար: «Անհատը իր ազգէն կտրւած նոյնն է, ինչ՝ բառը նախադասութեան դուրս՝ ան՝ դեր չունի... Անհատի ծագումն ու ստացած ժառանգութիւնը, ծծած կաթն ու կըրթութիւնը, անհատի ընտանիքին ու կեանքին մէջ ունեցած դիրքը, տաղանդն ու ստեղծագործական ոյժը, կատարած գործն ու գործին աւականութիւնը, այս բոլորը ազգային սեփականութիւնն է, դարեւոր աշխատանքի ու երկար սերունդներու տպրումով ձեռք բերւած արդիւնք և հետևանք. անհատը բողբոջ մըն է, ծաղիկ մը՝ ծլած՝ այդ ծառին» (Շանթ): Ազգութեան սահմաններից դուրս անհատը սլարել չի կարող. նա սլիտի մերբի մի այլ ազգութեան մէջ, որովհետև՝ հասարակութիւն՝ առանց ազգութեան՝ չկայ: Իսկ այս ձուլումը դէմ է արդարութեան. «և Աստուծոյ կամքին», ինչպէս ասում էր Նազարեանը:

Այսպէս է նախանդեանը իր տեսութեան մէջ, սակայն, ինչպէս ինքն էլ ընդունում է, ազգութեան դոյութիւնը վաստ է: ուրեմն, ի՞նչպէս վարել նրա հետ. մինչև նրա վերջնական վախճանը նա դառնում է գործնական քաղաքականութեան նիւթ: Իրա համար անհրաժեշտ է, որ ամէն ազգութիւն ունենայ իր հայրենիքը, «ձեռք բերի մի կտոր հող», ունենայ տնտեսական անխախտութիւն: «Ազգութեան անդամքը սլիտի սլահոյքն իրենց սլարուտը, որպէսզի գերի և ստրուկ չը լինեն

ուրիշին: Եթէ ազգութեան ներքին ու էական խոր-
հուրդը չէ տնտեսական անկախութիւնը, անհիմն
է այդ ազգութիւնը, սուտ է այդ ազգութիւնը,
և նա կը կործանուի»: Այստղ ազգութեան կնճռի
հետ նոյնանում է ընկերային կնճիւղը և նրանց
յարարերութիւնը լուծուեալ է իւրայատուկ ձևով:
Ազգութեան «խորհուրդը» դառնում է ընկերային
հարցի լուծումը: Պետականութեան վերադրելիք
դործը վերադրուում է ազգութեան: Այժմ ազգու-
թեան ընկերային տարրի յարարերութիւնը բոլոր-
ովին հակառակ ենք ըմբռնում. ընկերային հարցի
«խորհուրդը» դառնում է ազգութեան գոյութեան
անհրաժեշտ դործօններից մէկը: Ազգութեան «ներ-
քին ու էական» խնդիրը տնտեսականը չէ, բայց
նա այն հիմքն է, առանց որի հնարաւոր չէ ազգա-
յին շէնքի կառուցումը: Այսքանով ճիշտ է Նալ-
բանդեանը, և ժամանակակից ազգ-պետութիւնները
մեծ ջանք են թափում՝ ստեղծելու այդ տնտեսա-
կան-նիւթական պատւանդանը, անհատականանալ
տնտեսութեան ասպարիզում:

Նալբանդեանն առաջինն է մեր հրապարակա-
խօսներից, որ դնում է հայրենի հողի խնդիրը և
ագգութիւնը յարակցում «մի կտոր հող ձեռք բե-
րելու հետ»: Ազգութիւնը առանց հայրենիքի ապա-
զայ չունի: Սակայն, մեր մի կտոր հողը, «մեր
հայրենիքը» ազատ չէ, նա ուրիշների հարստա-
հարութեան նիւթ է, «մեր թշնամուց ոտնակոխ»
ինչպէ՞ս վարել այդ դէպքում... Համաձայն իր
ուսմունքի, «հայրենիքը» պէտք է ազատագրել.
ագատութիւնը մարդկային բարիքներից մեծա-
գոյնն է, ուստի ազատ պիտի լինի և՛ անհատը, և՛

ագգն ու հայրենիքը: Ազգութիւնը պէտք է հայ-
րենի հողն ունենայ և ձևաւորւի որպէս ուրոյն
միութիւն: Այսպիսով կայ նպատակը. միջոցն է՝
«իր քաջ որդոց սուրբ արիւնով»: Նալբանդեանի
մօտ մենք նկատում ենք, ուրեմն, և՛ նպատակը՝
հայրենիքի գրաւումն ու ազատելը, և՛ միջոցը՝
ղէնքի ու արիւնի պայքարը: Ազգութիւնը պէտք է
ամփոփւի, տեղաւորւի հայրենիքում. այստեղ
պիտի ապահովւին ազգութեան անդամների և ըն-
կերային ու մշակութային կարիքները, «որպէսզի
դերի ու ստրուկ չլինի ուրիշներին»: Այլապէս,
կը կործանուի այդ ազգութիւնը, այսինքն՝ անհայ-
րենիք, ի սիրուս աշխարհի ցրւած՝ կը լուծւի, կը
կորչի այլ ազգերի մէջ:

Սակայն, ո՞ւր պէտք է որոնել այդ հայրենիքը.
այդ հարցին 70-80 թւականների սերունդը պիտի
պատասխանի աւելի պարզ ու մէկին, քան Նալ-
բանդեանը: Բաւական է և այն, որ նա ազգութիւնը
կապեց հայրենիքի հետ և մի քայլ առաջ տարաւ
հայ քաղաքական մտածողութիւնը. գրա համար
հայ առաջին յեղափոխականը արժանի է մեր խո-
րին երախտագիտութեան: Նազարեանի համար
ագգութիւնը մշակութային ըմբռնում էր, որ կա-
րող է գոյութիւն ունենալ և առանց հայրենիքի.
Նալբանդեանը ազգութիւնը կապում է հայրենիքի
հետ: Նալբանդեանը հայրենիքի պահանջը դնելով
և լուծման ձեւն առաջարկելով՝ դառնում է յեղա-
փոխական. Նազարեանը խաղաղ, մշակութային
գարդացման ջատագով է, մի կատարեալ բարենո-
րոգիչ: Նա յեղափոխութեան, ազատամբութեան
հարց չի յարուցանում, որովհետև հայրենիքի

պահանջ չունի և չի էլ որոշում, թէ հայկական մշակոյթը ինչ իրաւական շրջանակում է զարգանալու: Անգամ մշակութային ինքնավարութեան պահանջ չի անում, թերևս բաւարարում է «Պօլոժենիայի» ընդգծած սահմաններով: Սակայն, նա ազգութիւնը բաժանեց եկեղեցուց: Նալրանդեանի յեղափոխական-քաղաքական միտքը աւելի հեռատես էր, քան Նազարեանը, որով և դարձաւ հայոց յեղափոխական պատմութեան կերտողներից մէկը: Նրա «աղատ հայրենիքը» մտաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ, որպէս հայի քաղաքական մեծագոյն իդէալը: Նրա հայրենիքի ազատագրման եղանակը գտաւ տաղանտաւոր հետևող՝ Բաֆֆիին, ապա դարձաւ իրականութիւն հայկական յեղափոխութեան մէջ:

ԹԻԻՐԳԱՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՁԱՐԹՕՆՔԸ

Նախորդ դարի 40-60 թւականներին վերածնութեան մը հոսանք է սկսում նաև Թիւրքահայութեան մէջ: Դարձեալ եւրոպական քաղաքակրթութիւնն է, որ ազգային գիտակցութեան է կանչում հայ նոր ստեղծող մտաւորականութեան և հասարակական գործի ասպարէզ մղում: Տաճկահայ երիտասարդութիւնը իր կրթութիւնը ստանում է Ֆրանսիայում, գլխաւորապէս Փարիզում: Դաստիարակում է ժամանակի ռամկավարական գաղափարներով, որոնք առաջադրւում էին 1848թ. յեղափոխութեամբ: Փետրւարեան յեղափոխութիւնից քիչ յետոյ Լամարտինը գիմում է հայ ուսանողութեան հետևեալ խօսքերով. «Փրանսական հանրապետութիւնը իր հոգացողութեան նիւթ է դարձրել արևելքի վերածնութեան մեծ խնդիրը: Սաղմերը արևելեան ազգայնութեան, որի ամենակենսունակ ճիւղերից մէկն էք դուք, զարգանում են Ֆրանսիայում»: Ֆրանսիան արևելքի վերած-

ծնութեամբ քի՛չ գրադէց, բայց ճիշտ է, որ թիւրքահայ ազգայնութեան սաղմերը ուռճանում էին Ֆրանսիայում ու սլտի սլտուղ տային հայրենիքում:

Ի՞նչն է հայ մտաւորականութեան հոգացողութեան առարկան: Օտեանը գրում էր այդ մասին. «ընդունայն ճգնի մարդ ճողոպրել աղբին աղբեցութենէն... Եւ ազգը առաջին բռն էր, որ արտասանեցին Պալեան ու Ռուսինեան, երբ միացան սոյն տողերիս գրողին հետ»: 40-60 թւականներին տաճկահայ մտաւորականութիւնն ապրում էր ազգութեան դաղափարով. մի կողմից ձգտում էր այն սահմանել և գատել դաւանանքից, կրօնից, միւս կողմից մտահոգւած էր նրան պաշտպանելու միջոցներ որոնելով: Ազգային զարթօնքը, որ սկսւել էր արեւելեան ժողովուրդների մէջ, նոր շունչ է տալիս և հայ մտաւորականութեան. «Ռուսիա՝ ուսերէն կը խօսին, Պարսկաստան՝ պարսկերէն, Թիւրքիա՝ տաճկերէն»: Ուրեմն՝ սրանից բղխում է, հայն էլ պիտի ջանայ խօսել հայերէն: Լեզուի, ազգային լեզուի խնդիրն է, որ դրւում է հրապարակի վրա: «5-6 ասրիէ ի վեր չնորհիւ մի բուռ հայ մտաւորականներու վարժարաններ կը հիմնուին, և հայ աշակերտները հայերէն գրել-կարդալ ու խօսիլ սովորեցնելու կաշխատեն», գրում է «Հայաստան» թերթը 1846թ.:

Հայութիւնը պիտի վերածնուի, լեզուի հարցը այդ ընդհանուր վերագարթօնքի մի մասն է: Անհրաժեշտ է նորոգումն օտից մինչև գլուխ: «Արթնացիր, հայոց ազգ, այդ մահահրաւէր տգիտութեան թմրութենէն... Ուրիշ լուսաւոր ազգերէն

օրինակ առ: Դպրատուները պայծառ պահելու ջանք ըրէ, հայկական լեզուն աղէկ մշակէ, օգտակար լեզուներ ու աղատական դիտութիւններ ուսանելու հետեւէ... Ասոնցմով միայն կարող կըլլաս երջանկութեան վախճանը հասնիլ»: Այսպիսով՝ դպրոցը, լեզուն և գիտութիւնը — ահա այն միջոցները, որոնք առաջարկւում են տաճկահայ մտաւորականութեան կողմից, որպէս ազգութեան պահպանման ու զարգացման միջոցներ: Տանկա-հայութիւնը թեակոխում է իր զարգացման մշակութային ազգութեան շրջանը:

Այստեղ էլ կրկնւում է նոյնը, ինչ որ ուսահայութեան մէջ: 1859 թ. «Մասիս»-ում հրատարակւում է Խ. Միսաքեանցի յօդածառաքը «Քաղաքակրթութեան առեղծւածը» խորագրով, ուր հեղինակը խօսում է և ազգային հարցի մասին: Նա շեշտում է լեզուի, դրականութեան և պատմութեան վրա, որպէս ազգութեան զարգացման կարելու, անհրաժեշտ տարրերի: Ոչ մի հալածանք չի կարող ջլատել ազգի ինքնուրոյնութիւնը, եթէ նա ներքնապէս ընդունակ է ապրելու: Եւ եզրակացնում է. «հայոց մէջ ալ պէտք է, որ իմացական մարդը քիչ մը խլրտի, շարժի ու առաջ երթայ... Աղէկ դիտանք, որ ազգային շարժման թափ տուղը տպագրութիւնն է», դրականութիւնը: «Արիւնախանձ տգիտութիւնը» պէտք է հալածել, «գարուս ողբին» պէտք է հետեւել, տգիտութիւնը «անգութ բռնաւոր է, որի լուծին տակ կը հեծծէ Հայաստան»: Եւրոպական լուսաւորութիւնը՝ «բախտաւոր ժպիտ, բարի պատեհ ժամ»: Եւ Հայաստանը պէտք է «կանաչադեղ զարդարէ՛

ընութեան այս հրաշալի գետերէն ջուր խմող հրաշալի դաշտերը»:

Գաղափարներ քիչ կան ժամանակի հրապարակախօսութեան մէջ և եղածն էլ ձևակերպւած են անորոշ ու անբաւարար, զգացումների գեղումն անսահման է: Սակայն, մեծ մրափից յետոյ մի ճիգ է նկատուում, մի թռիչք՝ ընդհանուր վազքից յետ չմնալու, հասնելու առաջիններին, դասելու նրանց շարքը: Եւ ազգասիրութիւնը, հայրենիքի վերաջինութիւնը մշակութային-կրթական միջոցներով՝ դառնում է ժամանակի իշխող գաղափարը: Ինչպէ՞ս է լուծում ազգութեան և կրօնի յարաբերութիւնը թիւրքահայ մտաւորականութիւնը, մի դործնական հարց, որ կանգնած էր և ռուսահայ մտաւորականութեան առջև. Սերվիլէն ազգային ժողովում այսպէս էր գծում Ազգային Սահմանադրութեան ոգին և դործունէութեան ուղղութիւնը. «մենք պաշտօն ունենք ոչ միայն ի նախնեաց մեզի աւանդւած կրօնքս պաշտպանել, այլև ամէն պարագայի մէջ բոլոր խնդիրները միեւնոյն նպատակին ծառայել տալ. այն է՝ ազգային ոգւոյ դարգացումը, ոգի մը, որ միս մենակ միջոց է ազգը կենդանացնելու և զոր պիտի աշխատինք համաձայնեցնել տալու նախ դարոյս ոգուն ու ընթացքին հետ...» Սա մի ամբողջ ծրագիր է. ազգ-կրօնական հարցը լուծուած է նազարեանի ձևով. կրօնը այլ է՝ «ի նախնեաց մեզի աւանդած», ազգութիւնը՝ այլ: Եւ ամէն ինչ, բոլոր ձեռնարկութիւնները պէտք է ծառայեն նրա զարգացման: «Ազգային ոգին» դառնում է մի հզօր, եթէ կուզէք, «նիւթական ոյժ» ազգը կենդանացնելու: Հայու-

թիւնը մենակ չէ այդ դործում. նրա հասունութիւնը այն աստիճան է, որ միայն ընդօրինակում է: «Դարի ոգին» մշակուած էր Եւրոպայում, ուր ազգերի միացման ու ազատագրման գործը հսկայ քայլերով առաջ էր դնում: Յունաստանն ազատագրւած էր, Գերմանիան իրական ճիգեր էր անում ստեղծելու միացեալ Գերմանիա. ծւէն-ծւէն կցած Իտալիան ջանում էր ստեղծելու միացեալ ու անկախ Իտալիա: Եւ ահա այդ «դարու ոգուն ու ընթացքին» հետ էր, որ ուզում էր զուգահեռ քայլել սահկահայ մտաւորականութիւնը:

Նա դեռ չէ դիմում յունական-իտալական ազգերի ազատագրական միջոցներին, և Կ.Պօլսի հայ մտաւորականութիւնը ընդհանրապէս չի էլ լինելու այդ գործնականերս: Դրա համար պէտք է առաջ դար ուրիշ սերունդ, ծովափնեայ քաղաքներից, Կ. Պօլսից դուրս, բուն կրկրում, ուր քիւրդն ու թիւրքը հայ դիւղացու համար դժոխք էին ստեղծել:

Կրօնի և ազգութեան հարցը այսպէս լուծելուց յետոյ, բնական է, ժամանակի մտաւորականութիւնը «ազգի պառակտումը» լատ դաւանանքի պիտի համարէր ազգակործան, ուժերը ջլատող, վտանգաւոր երևոյթ: Ազգութեան ստեղծելու գործում ոչ թէ ուժերի ցրումն է հարկաւոր, այլ կենսորոնացումը: Յ. Ոսկան «Մասիս»-ի մէջ գրում էր. «Հայ ազգի եղբայրքը տարագիր լինելու չափ իրարու կը խորշին». ապա՝ «այժմ ժողովուրդը կուզէ հաւատ առանց դժտութեան, ազգութիւն առանց խտրութեան, դաստիարակութիւն առանց մոլեռանդութեան»: «Ազգութիւն առանց խտրութեան»

քարոզում էր և՛ Նաղարեանը: Այս դաղափարները, որ էութիւնն էին կազմում հայոց նոր մտաւորականութեան, ցնցում են առաջ բերում թիւրքահայ լճացած միջավայրում: Սկսում է նոյն հալածանքը ամիրայութեան և հոգևորականութեան կողմից հայ մտաւորականութեան դէմ: Եւ նոյն Ոսկանը կոչ է անում հոգևորին՝ թողնել ագիտութիւնը «և փոխանակ քո մէջդ եղող քանի մը ուսեալները ի զուր իբրև անհաւատ բամբասելու, նախ գանոնք քեզի ուսուցիչ կարգէ»:

70-կան թւականների սկզբներին դաւանական խնդիրը արդէն մեղմացել էր. առաջ էր եկել մտաւորականութեան մի մեծ խումբ, որ ազգը վեր էր դասում ամէն կրօնքից ու դաւանանքից և հնչեցնում էր ընդհանուր դործի՝ հայրենի վերաչինութեան ու եղբայրութեան խօսքը:

Այս տրամադրութեան արտայայտիչը Մ. Պէշիկթաշեանն է. —

Տո՛ւր ինձ քո սեռդ, եղբայր եմք մեք,

Որ մրրկաւ էիմք գատւած.

Բայտին ամէն ոյս չարանեց

Ի մի համբոյր ցրւին ի բաց...

Մէկ տեղ լացինք մեք ի հնում,

Եկէք, դարձեալ յար, անբաժան,

Խառնեմք գարտօսք և զխնդում,

Որ բազմարդիւն ըլլայ մեր ջան:

Երբ ալևար Մայր Հայաստան

Տեսնու գորդիք իւր քովի քով,

Սրտին խորունկ վերքն դաժան

Բաղցր արտասուց բուժին ցօղով:

Այսպէս է լուծում ազգ-կրօնական խնդիրը թիւրքահայ լաւագոյն մտաւորականութիւնը. ազգութիւնը նրա համար պատմա-մշակութային դաղափար է: Նա անջատել է, ազատագրել կրօնական տարրերից: Բայց դա քիչ էր. ի՞նչ միջոցներով պէտք է օժտւած լինի ազգութիւնը՝ ինքնապաշտպանութեան համար: Եւրոպայի պատմութիւնը ցոյց էր տալիս այդ. ինքնագիտակցութեան հասած ազգերը ձգտում էին կադապարել որպէս ուրոյն պետութիւն: Այդ պետականութեան հասնելու միջոցն էր՝ ազատամբութիւնը, կռիւը: Ա՛րդ, թիւրքահայ մտաւորականութիւնը ուրոյն քաղաքական իդէալ ունէ՞ր, թէ՛ հայութեան ապագան նա որոնում էր թիւրքիոյ սահմաններում:

Տեսանք, որ ուսուսհայ հասարակական միտքը այդ հարցին երկու պատասխան տւեց: Նաղարեանը «ուսու քաղաքացի» էր. Նալբանդեանը հայութեան քաղաքական կեանքը չէր որոնում ոչ Տաճկաստանի, ոչ էլ Ռուսաստանի սահմաններում: Հայրենիքը պէտք է լինի ազատ իր թշնամիներէից: 40-60թ. Պօլսահայ մտաւորականութիւնը ուրոյն քաղաքական իդէալ չի սնուցանում. նա օտմանեան պետութեան քաղաքացի է, բայց հայ ազգութեան անդամ: Այդք և պետութիւնը, ըստ այդ մտաւորականութեան, բաժանւում են իրարից. պետութիւնը և քաղաքականութիւնն վարելը ուրիշինն է, ազգութիւնը՝ իրենը: Դեռ երկար պէտք էր սպասել, մինչև որ հայ քաղաքական միտքը ազգութիւնը ըմբռնէր քաղաքականօրէն և պետութիւնն ու ազգութիւնը ոչ թէ հակադրւէր, այլ առաջինը

համարէր այն միակ՝ իրական միջոցը, որով կարելի է ապահովել ազգութեան գոյութիւնը:

Սերվիլէն վերև բերած իր ճառի շարունակութեան մէջ ասում է. «Տամաճայնեցնել մեր դործը՝ ազգային ոգու կենդանացումը՝ մեր բարեխնամ տէրութեան հանդէպ ունեցած ազգային սլարտաւորութիւններու հետ՝ օտար միջամտութիւններ չընդունելով»: Օտար միջամտութիւնները բախտորոշ դեր են խաղացել Թիւրքիոյ կեանքում: Այժմ Պօլսոյ մտաւորականութիւնը, որ կարծում էր, թէ Ազգային Սահմանադրութեամբ լուծում է դարերի հարցը, հրաժարւում է օտար միջամտութիւնից և դառնում է օսմանեան քաղաքացի, թէկուզ և երկրորդական կարգի: Մեծ են ու անկեղծ «վեհափառ սուլթանին օգոստափառ անձին ու անոր կառավարութեան համար, հայոց ազգին ունեցած դպացումները»: Սուլթանը կը գնահատէ՝ հայոց ազգի հաւատարմութիւնը, յայտարարում է այդ մասին նա պատրիարքին, և ահա ահագին իրարանցում. Պատրիարքը յատուկ կոնդակ է ստորագրում, Կ.Պօլսի եկեղեցիներում պատարագ մատուցանում, իսկ պօլսահայ թերթերը արձագանքում են. «անսպասելի ուրախութիւն պատճառեց ժողովրդեան և հանդիսաւոր ջերմեռանդ բարեմաղթութիւններ վասն պահպանութեան՝ անգին կենաց մեր արդարասէր ինքնակալին, որում հայրախնամ կառավարութիւնն այսչափ դուրս և սէր կը ցուցնէ Հայոց Ազգին վրա»... Եւ շատ բնական է, որ այսչափ «գուր ու սէր» տեսնող մտաւորականութիւնը չէր կարող հայկական ուրոյն քաղաքական իդէալի մասին մտածել: Նա կիսատ էր

ընդօրինակում եւրոպական ազգերի ազատագրման փորձը:

Այսպիսով, պօլսահայ մտաւորականութիւնը բունց մշակութային վերածնութեան ուղին և միշտ կանգնած մնաց այդ գծի վրա: Նա կտրւած էր բուն հայկական միջավայրից, արտայայտիչը չէր նրա տառապանքների և չէր մշակում համապատասխան դործելակերպ: Նա վայելում էր Պօլսին ու ծովեզերեայ քաղաքներին շնորհած համեմատական անդորրութիւն ու ազատութիւն. ազատ էր բերտ միջամտութիւններից: Սրանով է բացատրւում և պօլսահայ մտաւորականութեան կրաւորական դերը հայկական դատի հանդէպ, այլև վայրկեանի հրամայական սահանջների չլուրձները:

Սրան հակառակը, երկու ճայն՝ հեռաւոր վեներտիկից և մոռացած Հայկական Բարձրավանդակից այլ երգ էին հնչեցնում:

Եւրոպական ազգութեանց պայքարը ընդդէմ բունացողների արձագանք է դառնում նաև վեներտիկի մենաստանում, և Հայր Ալիշանը՝ հայ լաւագոյն մտաւորականներից մէկը՝ կոչ է անում ժողովրդին սթափուել դարերի մրափից. —

Եհ, սքափեաց, սքափեաց, աղէ՛, գարթի՛ր.
յուշ, յուշ, Բեգ, Հայաստան.
Նար ժողովուրդք իվեր, իվեր Ելցեմ, իցես
դու վայր ի վայր.
Նախ տխարք ազատացեալք, դու եկգ ծառայ,
ստրուկ, գերի,
Աշխարհ ամէն հրմեալ, դու յամսիքար,
համակեալ սուգ...

Փետրւարեան յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ երգում էր Ալիշանը այս տողերը: Յեղափոխութիւնը արձագանք դտաւ և Իտալիայում. ստացաւ այստեղ ազգային-ազատագրական պայքարի բնոյթ: Ալիշանը հանդիսատես է այդ բուրրին. գիտում է օտարի ազգային զարթօնքը և պայքարը, ասլրում է իր ազգայինը, ոգեկոչում է նրան հետևելու ճնշած ազգերի օրինակին: Այսքանը բաւական չէր. այդքան արձագանքում էր և Կ. Պօլսի հայ մտաւորականութիւնը, որ նոյնպէս տեսել, ասլրել էր փետրւարեան յեղափոխութիւնը: Ալիշանին յատկանշողը այն էր, որ նա անբաւարար էր գտնում միայն խաղաղ միջոցները՝ դպրոց, մամուլ, դրականութիւն, եկեղեցի: Դրանք անհրաժեշտ են, բայց ամէն ինչ չեն: Կան և այլ միջոցներ: Ի դէն, ի վրէժ է հրաւիրում նա «հայրենավրէժ հայկազուններին», «արի արանց մանկունքը»:

Ի գե՛ն, ի վրէժ, օ՛ն, անդր, յառաջ.

Ի գե՛ն, ի վրէժ, մի ձախ, մի յաջ:

Սա արդէն այլ երգ է, որ չէր հնչում Պօլսոյ գեղածիծաղ ամերին, բայց իրականութիւն էր Եւրոպայում:

Նոյն ժամանակներում, հեռաւոր Հայաստանում, Վանի խաղաղ ամերին լռելեայն իր հօտի ցաւերով այրւում էր ու գործում 19-րդ դարի հայութեան մեծ ու տիպար զէմքերից մէկը՝ Խրիմեանը: Հոգևորական չէր նա բառի առօրեայ, սոսկական իմաստով. աւելի շուտ մարդարէ էր հրէական տիպի՝ առաջնորդ իր ժողովրդի և

ճշմարտութեան պատգամախօս: Նա ինքը խտացրած ժողովուրդն էր և իր գործը՝ աւելի քան ժողովրդական-աամկալարական: Ոչ միայն մտածողութեան եղանակը, փիլիսոփայելը ուսմական էր, այլ և ապրելակերպը, յոյգերը և պահանջը: Նա առաջին խի օրերից աւետում էր իր ժողովրդին՝

«Արեն քաղաքակրթութեան ի հօրիզոն երկնից բարձրացաւ...», «Դէպի՛ երկիր, դէպի՛ երկիր», «արթնացէ՛ք, հայկայ որդիք, արթնացէ՛ք»: Նրա ուսմական, բայց հանճարեղ շնչի ու գրչի տակ կենդանութիւն են ստանում հայոց դաշտերն ու լեռները, «հին-հին դարուց յիշատակները», երբեմնի փառաւոր անցեալի նիւթական, աւեր մնացած հարստութեանց հեռքերը՝ Անին, Դվինը, Տիբրանաչէն... Մարդարէն երևում է իր ժողովրդին ու ոգեկոչում. «մի՛ վհատիք, աբեն քաղաքակրթութեան ի հօրիզոն երկնից բարձրացաւ... Զօրացիր դու, հայ հայկազուն, քաջագէն երիտասարդ, մի՛ վհատիր, դնա քո ճամբադ, ուսկից որ քո առաքինի նախնիքներդ անցած են, քեզի պէս՝ թշնամիներուն հետը կուելով. վագէ՛ դէպի Այրարատ, Վարդան Աւարայրի դաշտէն քեզ խրախոյս կը կարդայ... Սի՛րտ առ»:

Խրիմեանական նոյն ոգին, որ կաղապարւեց բուն ժողովրդի ծոցում, երևում է և ուրիշների մէջ, որոնք գործում էին երկրում՝ Հայկական Լեռնաստանում: Սրանձտեանը տալիս է հօյակապ պատկերներ տաճկահայ իրականութեան, տառապանքի, զարհուրելի կարգերի, որոնց տակ ասլրում էր հայութիւնը, ասլա եզրակացնում՝ «Զի լանք, եղբայրներ, ախոսս են մեր աչքեր. թող

լան հին գլուխներ. էն դէն մի կոիւ կայ. կը լսէ՞ք
ահաւոր ձայներ. ձայն արեմուտքից, ձայն հիւ-
սիսից. մի', մի' սարսափէք, նոքա մեզ քաջութիւն
թող տան... Աշխատանք, ուրեմն, կոխէ ու կոխ-
ւիր, գարկ ու գարկւիր...» «Եթէ հայոց անմեղ
ու անհամար երիտասարդաց արիւնով չոռոգւէին
Հայաստանի դաշտերը, ուրտեղէ՞ն պիտի բուսնէր
հայութեան ազնիւ բողբոջներ...» (1862):

Սա արդէն այն ձայնը չէ, որ Պօլսից էր գալիս:
Ալիշան, Ուրիմեան, Սրվանձտեան իրենց գործելա-
կերպով ժխտում են պօլսահայ մտաւորականու-
թեան ընձեռած միջոցները: Ալիշանը յեղափոխա-
կան է դառնում եւրոպական ազգերի, յատկապէս,
Իտալիայի ազատագրական շարժման սուլտանու-
թեան տակ, Ուրիմեանն ու Սրվանձտեանը յեղափո-
խութեան ուղին են բռնում թիւրքահայ նահանգ-
ներում տեղի ունեցող հարստահարութեանց, իրա-
ւագրկութեանց և բռնութեանց ազդեցութեան
տակ: Այսպիսով թրքահայ մտաւորականութեան
ղեկավար շրջանակները մշակում են երկու գործե-
լակերպ. խաղաղ, յառաջադիմական, որ ազգու-
թեան անաղան տեսնում է մշակութային ինքնա-
գործունէութեան մէջ, ըմբոստ-յեղափոխական, որ
չմերժելով առաջինը՝ լրացնում է այն գործի
յեղափոխութեամբ, ապստամբութեամբ:

Երկու գործելակերպի ներկայացուցիչները
տարբեր էին ու իրար անհողարդակից թէ՛ ծագու-
մով, թէ՛ դաստիարակութեամբ և թէ՛ հասարա-
կական աշխատանքի միջավայրով: Գաւառը կարող
էր ստեղծել միայն Ուրիմեանին, Կ. Պօլսը՝ Օտա-
նեանին կամ Ռուսինեանին:

VI

ԱԶԳԻ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՈՐՈՆՈՒՄԸ

70-80-կան թւականները կազմում են մեր
պատմական-յեղափոխական կեանքի հետաքրքիր
շրջաններից մէկը. 1872 թ. Գրիգոր Արծրունին
հրատարակում է «Մշակ»-ը, որ դառնում է հան-
դիսավայրը հայ առաջաւոր և ազատախոհ մտա-
ծողութեան: Երկու պատմական խոշոր փաստեր,
տեղի ունեցած Եւրոպայում և Ռուսաստանում,
խորատպէս ազդում են հայ մտաւորականութեան
մտքի և գործի վրա: 70-կան թւականների սկզբնե-
րին տեղի է ունենում Իտալիայի լիակատար միա-
ցումը. «տիեզերական—յաւիտենական քաղաքը»
դառնում է միացեալ ու անկասի Իտալիայի մայ-
րաքաղաքը: Այդ ժամանակներում է կատարւում և
Գերմանիայի քաղաքական միացումը. գերման
լուսագոյն մտածողների երազը դառնում է իրակա-
նութիւն: Ազգային հարցը կենտրոնական Եւրոպա-
յում լուծւում է. այժմ շարժւում են Բալկանեան
սլաւոնները. Յունաստանը ձգտում է ամբողջացնել,
հաւաքել, եթէ ոչ իր պատմական, գէթ ազգագրա-

կան հողերը: Ազգային շարժումը 70-կան քաղաք-
ներին կհետքից սկսում է Թիւրքիոյ սամաններին
ներսը: Շարժում է հայութիւնը այդ մեծ դէպքե-
րի ազդեցութեան տակ և Հայաստանի ազատագը-
րումը համարում է կենտրոնական հարցերից մէկը,
որ ժամանակը դրել էր նրա առաջ:

Միւս ազդեցութիւնը գալիս էր Ռուսաստա-
նից. դարաշրջանի յուզող խնդիրն էր ուսու գիւղա-
ցիութեան դասակարգային և ազգային գիտակցու-
թիւն տալը, Ռուսաստանի բախտը անօրինոզ մի
գործօն դարձնելը: Ռուս մտաւորականութիւնը
հերոսական զոհաբերութեամբ դէպի գիւղ էր
գնում:

Ե՛րթ դէպի ժողովուրդը — ահա իշխող մտա-
ծողութիւնը 80-կան թւականներին: Բերլինի ժո-
ղովից յետոյ այդ մեր կեանքում ձևաւորում է
«դէպի երկիր» նշանաբանով:

Հայութեան հասարակական մտքի ղեկավար-
ները այդ շրջանում Արծրունին ու Բաֆֆին են:
Քաղաքական-ազգային տեսակէտից Բաֆֆին աւե-
լի ազդեցիկ է, ուստի և աւելի ժողովրդական:
Գր. Արծրունին հայ հրապարակասութեան այն
դէմքերից է, որոնցից հայութիւնը շատ քիչ է
ստեղծել: 60-կան թւականին նա տւել էր Նալ-
բանդեանին, 70-80թ.՝ Արծրունուն, 90-կան թւա-
կաններին՝ Քրիստ. Միքայէլեանին, որոնք բնո-
րոշում են մեր հասարակական-քաղաքական մտքի
տարբեր շրջանները: «Հիւսիսայիւլ», «Մշակ»,
«Դրօշակ» — սրանք մեր քաղաքական մտքի այն
օրգաններն են, որոնք ղեկավարել են հայ հասա-

րակական կարծիքը ու իրենց կնիքը դրել կեանքի
ընթացքի վրա: Մէկը ծնել է միւսը և պայմանա-
ւորւել իրենից առաջ ձևակերպած դադափարնե-
րով:

Գր. Արծրունին հրապարակաս է եւրոպա-
կան իմաստով՝ լուրջ գիտական պատրաստու-
թեամբ և մեր կեանքի առանձնապատուկ պայման-
ներն ըմբռնելու կարողութեամբ: Կենտրոնական
հարցը այն շրջանում էլ հայոց ազգայնութեան
հարցն էր. կը նշանակէ Ստ. Նազարեանի բանաձե-
ւով խնդիրը լուծւած չէր տակաւին: Նա չարմա-
տացաւ, հանրային մտքի սեփականութիւն չը
դարձաւ, ուստի և նորից քննութեան նիւթ է
դառնում 70-80-կան թւականների հրապարակա-
սութեան մէջ և լրացում ու ներդաշնակում
է: «Ինչո՞վ կարող է մի ազգ մի ուրիշ
ազգից ջոկւել, որպէսզի պահպանի իր անհատա-
կան, ազգային դոյութիւնը, — հարցնում է Ար-
ծրունին և պատասխանում է. «կրօնով կամ ազգու-
թեամբ. առաջին միջոցը ջոկւելու՝ տւական չէ.
կարելի է աղանդ մնալ, բայց կորցնել իր հայրե-
նիքը, իր մայրենի լեզուն և այն ժամանակ ոչինչ
չի մնայ, որ ջոկի այդ ազգը մի ուրիշ ազգից»:
Հայը կը լինի օր. Հնդկաստանում՝ Գրիգորեան
աղանդի անդլիացի, Լեհաստանում՝ Գրիգորեան
աղանդի լեհացի... Ահա որքան վտանգաւոր է
հիմնել մի ազգի տարբերութիւնը մի ուրիշ ազգից
միմիայն աղանդի դանդաղութեան վրա, առանց
ջանալու պահպանել ու զարգացնել ազգի բուն
ազգային առանձնապատուկութիւնները, այսինքն՝
հայրենիքն ու մայրենի լեզուն: Միայն ազգութիւն

դառնալով կարելի է մի ազգի համար ապահովել իր անհատական առանձնագոյութիւնը» :

Ուրեմն, «ազգութիւն դառնալ» նշանակում է գարգացնել այն յատկանշական կողմերը՝ լեզու, գրականութիւն, արւեստ, սրօնցոյ աարբերում է մի ազգ միւսից : Հայութիւնը ազգ կը դառնայ եթէ ստորիճայնաբար կուրտուրապէս անհատականանայ, բայց այդ ապահովել կարելի է միայն սեփական հայրենիքում :

Ահա, ուրեմն, ազգութեան նշանները ըստ Արծրունու՝ հայրենիք և մշակոյթ : Եւ իր իսկ ասելով՝ իր ամբողջ կեանքում նա քարոզել է հայերին ազանդի սկզբունքը թողնել, ազգութեան սկզբունքը իւրացնել — աղանդից ազգութիւն դառնալ :

Սա նոր գաղափար չէր : Տեսանք, որ Նազարեանն էլ գրանով էր գրադուում, ազգային-կրօնական շրջանից հայ միտքը անցնում էր ազգային-մշակութայինին . ասել է թողնում էր ազանդի ըսկըրունքը և թեւակոխում «ազգութիւն» դառնալու ուղին : Հայը՝ հայ է ոչ թէ նրա համար, որ քրիստոնեայ է, կամ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու անդամ, այլ որովհետեւ պատկանում է ուրոյն մշակութային-ազգային միութեան, որ նրան դարձնում է եղակի, չկրկնուող և ինքնատիպ : Ուրեմն, նպատակ այդ մշակոյթի խորացման, կատարելութեան՝ կը նշանակէ՝ ճոխացնել, հարստացնել ազգութիւնը, դարձնել նրան իրօք եղակի, չկրկնուող պատմական փաստ, անհատական մի երևոյթ համաշխարհային մշակոյթի պատմութեան մէջ :

Հայրենիքն ու լեզուն արդէն նախորդ սերուն-

դը համարում էր ազգութեան բաղկացուցիչ տարրը : Արովեանը նոր լեզու ստեղծեց ու հիմնադիրն եղաւ նոր գրականութեան, Նալբանդեանը՝ հայրենիքի՝ «մի կտոր հողի» խնդիրն ուսումնասիրութեան նիւթ դարձրեց . Նազարեանը ազգի հանդէսը բաժանեց կրօնի հանդիսից : Սակայն, 80-կան թեւականներին հարցը մի քիչ այլ ձևակերպում էր ստանում . 60-կան թեւականներին հայ միտքը ցոյց չը տւեց այն իրական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին լեզուի, դպրոցի, գրականութեան, ընդհանրապէս, «ազգային ստանձնադասութիւնների» պաշտպանութեան համար : Նալբանդեանի տւած պատասխանը տեսական էր . Նազարեանը հայկական մշակոյթը չհիմնաւորեց նիւթականապէս, տնտեսապէս . այդ շրջանում հայութեան մշակութային վերածնութեան վտանգ չէր սպառնում : Ռուսական պետականութեան մեքենան, 70-90թ ., աւելի կատարելագործւել էր . ռուսական կեանքում՝ հանդէս էր եկել նոր դասակարգ՝ բուրժուազիան, որը օր աւուր մեծանում էր : Նա կրթնել էր ռուս պետականութեան վրա, ստեղծել յատուկ միջոցներ իրեն ընթացակից . ռուս մշակոյթը հսկայ քայլերով տարածւում էր կայսրութեան բոլոր խուլ անկիւններում և ճանապարհ հարթում ռուսական բուրժուազիայի և բիւրոկրատիայի համար : Դարի առաջին կիսում տրւած ազգային, կրօնական արտօնութիւնները կրճատւում են, կամ յետ խըլւում, կատարւում է կենտրոնացում, հալածում են տեղականը, ազգայինը : Ռուսական բարձր մշակոյթը՝ յենւած պետական ամէն տեսակ օժանդակութիւնների վրա՝ մրցում է փոքր ազգերի մշա-

կոյթները հետ, որոնք դուրի են պետական մեքենայից, ինքնապաշտպանութեան այդ հզօր զէնքից: Սկսած 70-կան թւականներից՝ հայ մտաւորականութեան հոգացողութեան գլխաւոր խնդիրներից մէկն է՝ ինչպէ՞ս սպահովել Ռուսահայաստանում հայոց ազգային մշակութային գոյութիւնը. ի՞նչ միջոցներ են անհրաժեշտ քաղաքականապէս ուսւ գարձած հային՝ ազգովին հայ պահելու:

Հայոց եկեղեցու ինքնավար իրաւունքները դեռ մնում էին իրենց ուժի մէջ, թէև փորձեր էին լինում կրճատելու: Իրականութեան մէջ նա չէր կարողանում մրցել պետական ուսուցման քաղաքականութեան հետ. նա հիմնում էր մի դպրոց, կառավարութիւնը տասնապատիկն էր հիմնում, որպէս ուստական մշակոյթի տարածողներ: Ո՞ւր կարող էր որոնել նոր միջոցներ. հայութեան ազգային գոյութեան մեծ վտանգ էր սպառնում: Ի՞նչպէս է լուծում հայ մշակոյթի այս ողբերգական երկընտրանքը Գր. Արծրունին: Նա սրտնում է հայութեան ազգային մարմնի մէջ մի դաս, որ նեցուկը հանդիսանայ պետականութիւնից գուրկ հայ մշակոյթին: Սա մի հետաքրքրական փորձ էր կապելու հայ մշակոյթի դատը հայ բուրժուազիայի հետ, որ, սակայն, արմատական լուծում չէր կարող լինել: Բայց ի՞նչ է ինքը հայ բուրժուազիան:

Նախորդ դարի 50-կան թւականներին մեր կեանքում ստեղծում էր նոր դասակարգ՝ հայ բուրժուազիան, որ իր դրամագլուխը հաւաքել էր ուսուցարսկական ու ուսուտաճկական պատերազմներում և անդրկովկասեան ու ուստական շու-

կաներում: Նա հանդէս է գալիս որպէս առևտրական դաս, յատկապէս, Վրաստանում, ապա՝ 60-կան թւականներին իր դրամագլուխը գործադրում է Անդրկովկասի արդիւնաբերութեան մէջ և դառնում է նրա մեծագոյն ազդակներից մէկը: «Առևտրի և արդիւնաբերութեան մէջ հայ բուրժուազիան մնաց զերիշխող վիճակում» (Գ. Անանուն): Բայց հայ բուրժուազիայի զարգացումը հայութեան համար ունեցաւ ձախող հետեանքներ: Նրա տնտեսական հաւաքման և դրամագլխի կենտրոնացման վայրեր հանդիսացան Թիֆլիսը, Բազուն, ուստական քաղաքները — հայ բնաշխարհից դուրս: Հայ բուրժուազիան կենսականորէն չհետաքրքրեց հայ գաւառով, առևտրա-արդիւնաբերական շահերը նրան կապեցին ուստական ներքին շուկաների, Անդրկովկասի այլ կենտրոնների հետ, անգամ հեռաւոր Անդրկասպեան երկրի, բայց ոչ Հայաստանի:

«... Հասարակականորէն տիրապետող ուժը դառնում ենք այստեղ մի բոլորովին այլ սոցիալական դասակարգի մօտ. այստեղ (հայերի մէջ. Գ.) արագ կերպով բարգաւաճում են քաղաքային տարրերը՝ նորագոյն քաղաքայինութեան բաղմակողմանիօրէն կազմաւարտող մարմինը. այս փարթամօրէն ծաւալող քաղաքացիութեան շարքերից բարձրանում է վեր կապիտալիստական դասակարգը՝ հայկական բուրժուազիան իր արդիւնագործական (ինդուստրիական), առևտրական և ֆինանսական բանկային հատուածներով: Այդ դասակարգը խաղում է տնտեսական առաջնորդող դեր

ողջ Անդրկովկասում, բոլոր ժողովուրդների մէջ» :
(Բ. Իշխանեան) :

Այսպէս անդելով հանդերձ նոյն Իշխանեանը լրացնում է. «արդիւնաբերութեամբ, առևտրով և բազմապիսի սրտֆէսիաներով դարգացել են... Սև ծովեան, Թիֆլիսի և Բաղայ նահանգները, ուր դռնուում են Կովկասի ամենարարգաւաճ քաղաքները: Չուտ գաւառային գիւղատնտեսական շըրջանները, ինչպէս օր. Երևանի նահանգն է, ունեն բոլորովին հակառակ պատկերը»: Հէնց վերոյիշեալ քաղաքներում էլ կենտրոնացած էր հայ բուրժուազիան և բուրժուական ինտելլիգենցիան:

Եւ տնտեսական յարաբերութեան նման դասաւորումով հայ բուրժուազիան բնաւ չչահագրգուեց հայութեան հասարակական-քաղաքական գործերով ու չգարձաւ հայ հաւաքական մարմնի անբաժանելի մասնիկը: Հողային տեսակէտից նա դուրս էր Հայաստանից, տնտեսական շահերի համար արտաքին մեծ շուկաներ էր որոնում: Այդ պատճառով նրան հայկական մշակոյթը թւում էր անբաւարար: Կրթութիւնը տնտեսական ոյժ է. հայ դպրոցը չէր տալիս այդպիսի ոյժ, ուստի հայ հարուստը գիմում էր ուսական դպրոց: Իր ծագման օրից հայ բուրժուազիայի պատմութիւնը աստիճանական ապագայնացման պատմութիւնն է: Հայ դրամագլխի ու դրամատիրոջ շինարար ոյժը Հայաստան չմտաւ, որով և ինքը հայ բուրժուազիան չհայրենացաւ, և հայ գիւղը չենթարկեց դրամագլխի յեղափոխիչ գորութեան: Սա մեր պատմական կեանքի ձախող երևոյթներից մէկն էր: Բուրժուազիան իր յետեից քաշեց հայ մտաւորականութեան

մի զգալի մասը՝ աւելի գործնական, աւելի որակւած, քան հայ գաւառում մնացածը. տարաւ և հայ բանտրութիւնը, որ երկրի վերաշինութեան գործում դառնալու էր մի հօր ազգակ: Հայկական գաւառը դատարկեց կենսունակ, քաղաքական իդէալներ դնող, պայքարներ մղող դասակարգերից. հայութիւնը դարձաւ ապաքաղաքական տարր: Մեր պատմութեան դարկերակը սկսեց բարախել թոյլ, դասակարգային պայքարը նսեմացաւ: Հայ ազատագրական պայքարը հայ բուրժուազիան չհամարեց իրենը, ոչնչով չմասնակցեց նրա յաջողութեան գործին: Հայ մշակոյթի նկատմամբ նա մնաց սոսկ բարեգործի դերում. աւելորդ մի քանի կոպէկները ներքեց մշակութային հաստատութիւններին և իր դրամագլուխը հեռու պահեց հայ հասարակական-դասակարգային փոխ-յարաբերութեան ասպարէզից: Ահա ինչու հայ բուրժուազիան մեր հասարակական կեանքի բնական ու հարագատ մասնիկը չէ. նա չհայացաւ ու չհայրենացաւ, մնաց միշտ օտար, առապաւան քէ՛ քաղաքականապէս և քէ՛ մշակոյթով. նա դնաց հայ ազնւականութեան ուղիով:

Գր. Արծրունին կոչ է անում հայ բուրժուազիային հարստանալ: Բայց նիւթական ուժի հաւաքումը նրա համար ինքնանպատակ չէ. հայ բուրժուազիան իր հաւաքած դրամագլխից պէտք է բաժին հանի հայ մշակոյթին, նպաստի դպրոցին, դրականութեան, պէտք է ոտքի կանգնեցնի հայ գիւղացուն, մի խօսքով, հանդիսանայ հայութեան հոգևոր ու նիւթական մշակոյթի նեցուկը: «Քաղաքականապէս իրաւագործի հայը միայն նիւթա-

կան հզօրութեամբ կարող է տեղ դրաւել իր համար... Հարստութիւնը, նիւթական հզօրութիւնը իբր թիկունք պիտի լինէր ազգային գոյութեան» (Գ. Անանուն) : Եւ Արծրունին «ազգութիւն» քարոզելով՝ հայութիւնը կապակցում է հայ բուրժուազիայի նիւթական ուժի հետ : Հայ մշակոյթը ոչ թէ զարգանում է հայ դրամագլխի Հայաստանում առաջ բերելիք դասակարգային շերտաւորման հետեանքով, այլ՝ բուրժուազիայից ստացած բարեգործական դրամներով : Այսինքն, ա՛յն, ինչ որ կատարւում էր չնչին չափով, Արծրունին՝ պահանջում էր, որ տեղի ունենայ մեծ չափով : Սա կարող էր ժամանակաւորապէս լինել ազգաշէն ծրագիր, եթէ հայ բուրժուազիան լինէր հայրենացած ու հայացած, բայց նա այդպէս չէր հայութեան հոծ բազմութիւնը և հայ բուրժուազիան երբեք հայրենական սայլին չլծեցին միասին. մէկը փախաւ դէպի ոտուսական լայն ու պայծառ հորիզոնը, միւսի ուժերից վեր էր՝ սայլը սրընթաց շարժելը : Հայ դպրոցը, գրականութիւնն ու գրողը, թատրոնն ու դերասանը նորից նայեցին հայ աշխատաւորի աղքատիկ քսակին :

Գր. Արծրունիի ազգաշինութեան ծրագիրը՝ չեղաւ այն փրկարար ուղին, որ հայութիւնը պիտի ազատագրէր ոտուսական վտանգից. վտանգը մնաց վտանգ, յետագայում աւելի սպառնալից դարձաւ, բայց փրկութեան միջոցներ չգտնեցին :

Արծրունին որոնում էր հայ մշակոյթին նպաստող տնտեսական հիմունքներ, սակայն այս բոլորովին այլ էր, քան Նալբանդեանի որոնածը : Արծրունին յենում էր հայ հարուստի նիւթական

ուժի վրա, Նալբանդեանը՝ այդ ամուր պատւանդանը համարում էր «մի կտոր հողը» — հայրենիքը : Հայրենիքի պահանջը, որ Արծրունին նոյնպէս ընդունում էր, որպէս ազգութեան բնականոն զարգացման գործօն, նա չարաւ Ռուսահայաստանի համար : Նազարեանի բանաձևը նրա համար էլ մնում էր ուժի մէջ — քաղաքականապէս՝ ոռուս, ազգայնօրէն՝ հայ. և հայ ազգութիւնը ապահովելու նրա փորձը ձախողեց :

Ազգութեան պահպանութեան խնդիրը մտահոգում է և հայ պահպանողական հոսանքին : «Նոր Դար»-ի խմբագիր Սպ. Սպանդարեանը գրում էր. «Թող դիտենան հայերը, որ պէտք է ամենից առաջ մի ազգ իր ոտքի տակ ունենայ հող» : Եւ շարում է. «Ձերնօգորացիները՝ թէպէտ և քարքանակում է. Սայրենի լեզուն և ազգային կրօնը իրենց մայր հողից հեռացած՝ որտեղ նրանք ծնւել, օրօրւել, սնունդ են ստացել, օտարութեան մէջ, ուրիշ երկրներ են ստացել, օտար կլիմայում, օտար պայմաններում դրւած, տարակոյս չկայ, նոքա արհեստական կեանք պիտի վարեն. մայր հողից նոր սնունդ չստանալով՝ վաղ թէ ուշ պէտք է մեռնեն...»

Ստրկութեան մէջ էլ որ ապրում լինէին հայերը միացած մէկ հողի վրա՝ կրկին ապագայ կունենային : Ամէն բան իզուր է, քանի որ հայրենիք չունեն, չեն կարող անհատական կեանք ունենալ. ազգութիւն, մայրենի լեզու, հաւատ, սովորութիւններ չեն մնալ... Իլիւզիա է սպասել առանց

հայրենիքի, լեզուի միութեան՝ ազգային գրականութիւն, բանաստեղծութիւն և այլն»:

Ուրեմն հայրենիք ունենալը դառնում է միակ և հիմնական խնդիրը հայի ինքնապահպանման: Հայրենիքը կայ՝ դա այն «հողն է», ուր պատմականորէն ապրել է հայը և ստեղծագործել: Սպանդարեանը պնդում է, որ «հայերը ուրանում են, թողնում են իրենց հայրենիքը» և դրա հետևանքով հայրենի հողը ապագայնանում է: Երևոյթի դիտողութիւնը միանգամայն ճիշտ է, միանգամայն ուղիղ է ազգութեան գաղափարի կապելը «հողի հետ», որպէս նիւթական պատւանդանի: Սակայն, հէնց այդ գաղթականութիւնը, «հայրենիքի ուրացումն» աւելի խոր արմատներ ունէր: Հայոց գաղթականութեան պատճառները շատ բարդ են. նրանք պատմական անցեալի մէջ են թաղւած: Ազգային մարմնի մէջ տեղի ունեցած բնականոն տնտեսական զարգացման հետևանք չեն այդ գաղթականութիւնները, այլ դերազանցորէն քաղաքակաէ: Միջնադարի կէսերից հայ ռազմական ու առևտրական դասերը թողնում են մեր երկիրը միայն օտար, նորեկ ցեղերի ճնշման տակ: Նրանք կենտրոնանում են Փոքր-Ասիայի ծովափնեայ շրջաններում և Եւրոպայում: Այս երևոյթը մեր հասարակական կեանքի համար ունենում է չափազանց ձախող հետևանքներ: Աւելի նոր ժամանակներում հայ առևտրա-արդիւնաբերական դասակարգի, ապա նաև հայ գիւղացիութեան «հայրենիքի ուրանալը» սերտորէն յարակցում է ռուսական կայսրութեան վարած՝ տնտեսական քաղաքականութեան հետ, որի հիմքում դարձեալ քաղա-

քական նպատակ էր դրւած, և Թիւրքիայի հետապնդւած քաղաքական նպատակների հետ:

Սպանդարեանը տրամաբանորէն կանգ պիտի առնէր այդ հարցի առաջ՝ հարւածէր տիրող իշխանութեանց քաղաքականութիւնը և անէր համապատասխան եղրակացութիւններ: Սակայն այդ ուղիով չի գնում նա. հայ գաղթականութեան հարցը քաղաքական հարց էր. պայքարել նրա դէմ՝ կնշանակէր պայքարել ռուս-տաճկական՝ հայութեան հանդէպ ընձեռնած քաղաքականութեան դէմ: Սա կնշանակէր՝ ունենալ քաղաքական ծրագիր և դառնալ ոչ թէ խողաղ պայքարող, այլ յեղափոխական-մարտնչող: Սպանդարեանը այդպիսին չէր:

Գնելով շեշտակի ձևով հայրենիքի խնդիրը՝ Սպանդարեանը չէ տալիս բաւարար պատասխան՝ թէ ինչպէս պաշտպանել այդ հայրենիքը հայի համար: Ընդհակառակն, կարծէք խնդրի ծանրութեան հանդէպ նահանջում է, և որոնում է այլ գործօններ հայի ինքնապաշտպանութեան:

Երկու հարց կապւած են սրա հետ. նախ՝ ո՞րն է հայի հայրենիքը, որտե՞ղ որոնել այն. երկրորդ՝ ի՞նչ միջոցներ են հարկաւոր նրան ձեռք բերելու:

Նախ՝ կանգ առնենք երկրորդ հարցի վրա: Տեսանք, որ հայրենիքի հարցը դրեց Արծրունին, բայց փոխանակ՝ պատասխանելու նրան, նա հարցը ձևակերպեց՝ հայի ազգայնութեան նիւթական հիմքերը որոնելով: Փոխանակ հողի վրա յենւելու՝ նա յենւեց դասակարգի վրա: Ուրեմն, նա չպատասխանեց հարցին: Յետագայում նա իր ամբողջ ուշքը դարձրեց թիւրքահայ հարցի վրա և

այս հարցը ըմբռնեց մերթ որպէս անկախութիւն՝
Թիւրքիոյ սահմաններէից դուրս, մերթ որպէս կըց-
լած Ռուսաստանին: Այստեղ էլ նա հանգէս չբերեց
պարզ ու մեկին պատասխան: Կապելով հայ կուլ-
տուրայի բախտը հայ բուրժուազիայի հետ, Արծ-
րունին դառնում է նրա գաղափարախօսը, հէնց
այդ պատճառով էլ մեր ազատագրական շարժման
մէջ նա չուներ այն տեղը, ինչ պատկանում է Բաֆ-
ֆուն:

Ս. Սպանդարեանն էլ՝ շեշտակի ու շատ հե-
տեղական դրեց հայրենիքի հարցը, սակայն, նա
աւելի շուտ դրադեց հայկական մշակոյթը ապա-
հովող գործօններով:

Սպանդարեանը իր հերթին հայկական կեան-
քում տեսնում է երկու « առաջնորդող դա-
սեր », որոնք կարող էին նեցուկը լինել հա-
յուլթեան ազգահաւաքման գործում: Դրանք
են՝ առևտրական ու հեղեւոր դասերը: «Այս
երկուսի ձեռքն են ազգային, ազգութեան
բոլոր գործերը: Սակայն, ինչ ենք տեսնում այս
երկու դասերի մէջ»: Հոգևորականութիւնը թողել
է «մեր նախահարց սուրբ եկեղեցւոյ սկզբունքնե-
րը, թափուր է ամէն բարձր, վսեմ մտքերից,
նպատակներից», «եկեղեցին նրա համար նպատակ
չէ, այլ միջոց իր ծակ աչքը կշտացնելու»...
«Առևտրական դասը գուրկ մարդկային ամէն
ազնիւ մտքերից ու զգացմունքներից՝ ցանկանում
է շքեղ ապրել, ուտել և ըմպել... նրա համար
ուրիշ ոչինչ չկայ աշխարհումս. նա աշխատում է
շուտ և ինչ միջոցով էլ լինի փող, հարստութիւն
դիզել. այս հաւաքելումն է կայանում նրա նպա-

տակը: Երկու դասերն էլ ծոյլ են, երկուսն էլ
ուզում են հեշտ, թերևս, առանց աշխատանքի,
այսպէս ասենք, ուրիշի հաշիւն ապրել»: «Երկուսն
էլ իրենց գործունէութեամբ և նպատակներով բա-
ցասում են ազգութեան միտքը, հայրենիքը»:

Այսքան խիստ, ջախջախիչ առդեր ունի Սպան-
դարեանը հայ բուրժուազիայի և հայ հոգևորա-
կանի հասցէին ուղղած: Եւ բնական է սպասել,
որ նա հայրենիքի որոնման և ազգութեան ինքնա-
պաշտպանութեան գործը չկապէր նրանց հետ,
յանձնէր ուրիշ դասերի: Սակայն, նա այդ չի
անում, գուցէ այն պատճառով, որ ուրիշ դաս չի
գտնում: Եկեղեցին, թէպէտ և արատաւոր ու
պակասաւոր, մնում է դարձեալ այն ոյժը, որ
պիտի հաւաքի հայութիւնը: Դրա համար «եկեղե-
ցին պէտք է յետ դառնայ իր առաջայ, պարզ ու
սուրբ սկզբունքներին, իր միջից հեռացնէ ամէն
անպէտք և վնասակար անդամներին»: Առևտրական
դասը պէտք է բոլորովին սահմանափակւի և հա-
յերի համար առևտուրը լինի միջոց, ոչ թէ նպա-
տակ կեանքի»:

Սակայն, միթէ սրանով կը լուծւի հայրենիքի
հարցը. միթէ հայոց հոգևորականութիւնը և հայ
բուրժուազիան էին այն ուժերը, որոնք պիտի
կատարէին հայրենիքի հաւաքման ու հայրենի հո-
ղի միացման մեծագոյն գործը: Մտածել այդպէս
կը նշանակէր նրանց վերադրել և քաղաքական
մտորումներ և հասարակական մեծ արժէք:

Սակայն, հայ առևտրա-արդիւնարեւական դա-
սակարգի վարզացման տենդենցը անյաբիր էր
Սպանդարեանի առաջադրած նպատակներին: Իր

այդ տեսակէտները նա թերևս մշակել էր եւրոպական ազգերի պատմական կեանքի դիտողութեամբ, որ բուրժուազիան ազգային մարմնի մի անբաժան մասնիկն է եղել և իրենով պայմանաւորել է ազգային պատմութեան մի շատ երկար շրջանը: Նա ստեղծել է նիւթական հարստութիւն, կատարելագործել է տեխնիկան, ուռճացրել է ազգային մշակոյթը՝ հողերը ստեղծագործութեան բոլոր սահմաններում: Առանց բուրժուազիայի՝ եւրոպական ազգերի պատմութեան ըմբռնումն անկարելի է: Սակայն, վերև արդէն ասացինք, որ այդպէս չէր հայ բուրժուազիան. նա գուցէ տեղ գրաւի գաղութահայութեան պատմութեան մէջ, բայց Հայաստանի ընկերային-դասակարգային փոխյարաբերութեան մէջ և հասարակական կեանքում նրա ունեցած արժէքը չափազանց չնչին է:

Նոյնը պիտի ասել և հոգևորականութեան և հայոց եկեղեցու մասին: Հայոց պատմութիւնը մի դգալի չափով հայ հոգևորականութեան ու եկեղեցու պատմութիւնն է: Այդպէս էր՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայոց պետականութիւնը շատ շուտ վերջացաւ և եկեղեցին դարձաւ հայութեան հաւաքող, զօղող միակ ոյժը և նրա քաղաքական արտայայտիչը օտարների հանդէպ: Սակայն 19-րդ դարում՝ յատկապէս երկրորդ կիսում՝ հայոց եկեղեցին ապրում էր մի խոր ճգնաժամ: Նախ՝ հայութեան մարմնի մէջ հանդէս էր գալիս աշխարհիկ մտաւարակամութիւնը՝ աշխարհիկ ձգտումներով ու գաղափարներով ու թուլացնում հոգևորականութեան ոյժը: Երկրորդ՝ նրա իրաւասութեան տակ եղած միջոցները այլևս անբաւարար էին հա-

յութեան պատմա-մշակութային ամբողջականութիւնը պաշտպանելու: Ասել է նոր պայմաններում «Պօլոթէնիա»-ի ընդգծած իրաւունքները՝ այլևս այն արժէքը չունէին՝ ինչ դարի առաջին կիսում: Ռուսական քաղաքականութիւնը այժմ աւելի հզօր պէնքեր ունէր իր ձեռքին: Նա իր ձեռքն էր վերցրել ժողովրդական կրթութիւնը, իր հովանու տակ առել՝ ռուսացման հոսանքը, համապատասխան ձևով վարում էր տնտեսական, կրթական և արտաքին քաղաքականութիւնը: Եւ այդ պայմաններում հայոց եկեղեցին անկարող էր պայքարելու իշխողի հետ. նրա հաստատութիւնները միայն հերոսական ճգնաժամներով կարողանում էին սրահել իրենց գոյութիւնը: Աւելի ևս ծանրանում էր նրա կացութիւնը այն բանով, որ ռուսական քաղաքականութիւնը դարի վերջում ընձեռնում է եկեղեցու իրաւունքների կրճատման՝ զրկելով նրան կուլտուրական լայն գործունէութիւնից: Այսպիսի պայմաններում եկեղեցին ու հայոց հոգևորականութիւնը չէին կարող լինել ազգութեան հաւաքող ոյժը՝ ինչպէս դանկանում էր Սպանդարեանը:

Այսպիսով նա մի ծրագիր էր առաջարկում, որ լինելու էր կեանքի յարաճուն զարգացման հակընթաց: Հայ հոգևորականութիւնը, որպէս որոյն դաս, անկախ իր անձնական լաւ կամ վատ յատկութիւնից, այլևս անկարող էր հայկական կեանքում առաջնորդող դեր խաղալ. եկեղեցին այլևս ազգութեան «ազգակ չէր. նրանով ու նրա շուրջը հաւաքելով չէր կարելի պաշտպանել ռուսական բարձր մշակոյթի վտանգներից. կարելի էր մնայ հայոց եկեղեցական դաւանանքի անդամ և

դառնալ մշակոյթով ոռու: Այս դէպքում եկեղեցին վեր էր ածւում սոսկ ծիսակատարութեան, առանց խօսելու ո՛չ մտքին, ո՛չ սրտին:

Ուրեմն, Սպանդարեանն էլ չգծեց այն ուղին, որ համապատասխանէր մեր պատմական կեանքի հոլովոյթին: Նա էլ, Արծրունու պէս, իր յոյսը կապեց հայ առևտրա-արդիւնաբերական դասակարգի հետ, որ խորթացաւ հայութեան դործից: Նա առաջ քաշեց հայ հոգևորականութիւնն ու եկեղեցին, որի պատմութիւնը անցեալին էր պատկանում: Այդ պատճառով Արծրունին ու Սպանդարեանը չդարձան հայ ժողովրդի մտաւոր առաջնորդները: Դարաշրջանի կենտրոնական հարցը՝ հայ հայրենիքը և հայրենիքի նւաճումը՝ մնաց չլուծւած: Երրորդ՝ յեղափոխական հոսանքն էր, որ ասպարէզ էր իջնելու յանձինս Բաֆֆու և տալու էր նոր դադախար, որը և դառնալու էր զանգաւածների սեփականութիւնը 90-կան թւերին:

Օժտւած հրապարակախօսի մեծ տաղանտով, դեղադէտի ներքին զգացումով հզօր ու հայ հասարակական կեանքի բազմակողմանի ծանօթութեամբ Բաֆֆին եղաւ մեր յիսուն տարիների դադախարական բնաշրջումի համադրութիւնը: Իր աշխարհահայեցողութեան մէջ նա ընդգրկում է Արովեանին, Նադարեանին, Նալբանդեանին, Արծրունուն: Նա ոչ միայն մեծ դեղադէտ, այլև խոշոր քաղաքական մտածող էր: Առանց Բաֆֆու անհասկանալի ու պակասաւոր կը լինի 80-կան թւական-

ների մեր հասարակական մտքի ճանաչութիւնը: Նա, Արովեանի հետ, մեր ժողովրդի լաւագոյն դաստիարակը հանդիսացաւ. «Վէրք Հայաստանի»-ն, «Կայծերը», «Խենթը», «Դաւիթ բէգը»՝ ահա մեր ժողովրդի հոգևոր մկրտութեան աւագանը:

Ինչպէս տեսանք, ժամանակի գլխաւոր հարցը հայրենիքի որոնումն էր. Բաֆֆին էլ առաւելապէս զբաղւում է նրանով և խնդիրը լուծում է աւելի հիմնովին՝ գտնելով հայրենիքը Թիւրքահայաստանի սահմաններում և ցոյց տալով նրան ձեռք բերելու միջոցները՝ միանգամայն տարբեր Արծրունուց և Սպանդարեանից:

Բաֆֆին ազդութեան մասին ունի պայծառ հայեացք: Հայ պահպանողական հոսանքը Կարապետ Եղեանի բերանով յայտարարում էր «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք հայութիւն», իսկ Սեդրաք Մանանդեանը դրում էր անկեղծօրէն. «ինչ ծածկենք, մենք ամենքս մոլեռանդ լուսաւորչականներ ենք. հայութիւնը և լուսաւորչի դաւանանքը մենք մի ենք համարում, որովհետեւ դա մեր ազգային յատկութիւնն է»: Սրանք շատ բնորոշիչ յայտարարութիւններ են այն տեսակէտից, որ անգամ մոլեռանդ պահպանողականները եկեղեցու վրա չեն նայում, որպէս հաւատացեալների մի կազմակերպութեան. նա երկնային մխիթարութեան, հաւատի ու փրկութեան մի միջոց չէ, այլ հայի մշակութային-պատմական դոյութիւնը, ազգայնութիւնը պահպանող դործօն: Շեշտւում է նրա քաղաքական արժէքը: Եւ հայ հրապարակախօսութեան մէջ,

եթէ հայոց եկեղեցին արժէք է ստացել կամ հայ միտքը հաշտել է նրա դոյութեան հետ, ի նկատի է ունեցել միայն նրա քաղաքական կողմը և մեր ազգային հիմնարկութեանց իրաւասութիւնը:

Բաֆֆին պայքարում է եկեղեցու և ազգութեան գաղափարը նոյնացնողների դէմ: «Ազգութիւնը և կրօնը որոշ գաղափարներ են, ազգային պատմութիւնը, ազգային անցեալը ամբողջ ազգի սեփականութիւնն է՝ ինչ կրօնի և ինչ աղանդի պատկանելու լինեն նրա մասերը»: Ազգութեան և կրօնի անջատման այս գործողութիւնը, ըստ Բաֆֆու, տեղի է ունեցել Եւրոպայում, նոյնը տեղի ունի այժմ և մեզ մօտ: Նա ևս ընդունում է, որ կրօնը ազգութեան պահպանման ազդակ կարող է լինել՝ երբեմն, բայց միայն այն ժամանակ, երբ ազգը գուրկ է քաղաքական և այլ ինքնապահպանման գէնքերից: Հայութիւնը մնացել է ազգ՝ միայն չնորհիւ այն բանի, որ քրիստոնեայ է հոծ մահմետական ծովի մէջ: «Նա շատ կը տխրէի, ասում է նա «Տաճկահայք» աշխատութեան մէջ, եթէ Ծրանսիայում մի փոքրիկ հայ գաղթականութիւնը կընդունէր կաթոլիկութիւն, իսկ Անգլիայում՝ բողոքականութիւն: Կարող էի մարդարէի ոգւով գուշակել, որ նրանք մէկ կամ կէս դար յետոյ կը կորչէին, բայց երբեք չեմ կարող երեւակայել, որ Հայաստանում հայը Ֆրանկ կամ ինգլիզ կարող է դառնալ»: Տեսանք, որ նոյն խնդիրը դրեց Արծձրունին և տարբեր պատասխան տւեց. հայը օտար քաղաքակիրթ միջավայրում նոյնպէս կը կորչի, եթէ անգամ պահելու լինի դաւանանքը: Մշակու-

քային ազդակները աւելի ուժեղ են, քան կրօնի-դաւանանքի ինքնապաշտպանման ոյժը:

Ըստ Բաֆֆու, «մի փոքրիկ ազգութիւն իրաւ կը կլանւի, կանհետանայ, երբ կը միանայ իր տիրապետող պետութեան եկեղեցու հետ, ինչպէս Թիւրքիայում բոլոր մահմետականութիւն ընդունող հայերը ձուլեցին Թիւրքերի հետ: Բայց նոյնը չի պատահում, երբ մի ժողովուրդ իր հայրենի երկրում ընդունում է մի ուրիշ դաւանութիւն, որ տարբեր է պետական կրօնից»: Բաֆֆին չափազանց շատ է ընդհանրացնում թանձրացեալ փաստերը: Անշուշտ, իշխողի ձեռքին եկեղեցին գորեղ գէնքերից մէկն է ձուլման քաղաքականութիւնը վարելու համար: Սակայն, օտար պետութեան ենթակայ ազգը դրա դէմ պայքարում է երկու ձևով. կամ անջատուում է իշխողի եկեղեցուց և նոր դաւանանքի հետեւելով՝ փաստօրէն ազգայնացնում եկեղեցին. միայն այս դէպքում եկեղեցին դառնում է ազգութեան գործօն. նա ինքն է ազգայնացնում: Այդպէս եղաւ Հայաստանում, ուր հայ եկեղեցին, յանուն ազգային ինքնապաշտպանութեան, անջատեց բիւզանդական եկեղեցուց, ազգայնացաւ և դարձաւ շատ երկար ժամանակ նրա պահպանման միակ խոշոր գործօնը: Կամ փոքր ազգը մնում է տիրողի դաւանական սահմաններում, բայց չկորչելու համար՝ փորձում է զարգացնել ազգութեան նպատտող այլ գործօններ՝ կանգնում է մշակութային վերածնութեան ուղիի վրա: Մշակութային-ոգեկան հարբստութիւնն ունեցող ազգը այլևս վտանգ չի տեսնում տիրողի դաւանանքից ու կրօնից: Օրինակ,

Բեւելիան միշտ մնաց օտար՝ կաթոլիկ իշխողներին հովանու տակ, բայց զարգացրեց իր ինքնատիպ մշակոյթը և ոչ միայն չձուլւեց՝ սկզբում Հաբսբուրգեան Սպանիայի ապա Աւստրիայի հետ, այլ և ազգային մշակոյթը դարձաւ նրա քաղաքական անկախութեան հիմքը: Այդպէս եղաւ և Չեխիայում, ուր 18-րդ դարի վերջից ստեղծւեց նոր մտաւորականութիւն և հիմնաւորեց նոր ազգայնութիւն, հակառակ կաթոլիկ պետական ջանքերի: Եւ ընդհակառակը, տիրապետողից տարբեր դաւանանք ունենալը դեռ գրաւական չէ ապահովութեան, մանաւանդ եթէ իշխողի մշակոյթը աւելի հարուստ է ու կեանքի պայքարի համար աւելի պիտանի: Ռուսահայաստանում հայ մշակոյթի ապագան վտանգւած էր, թէպետ հայութիւնը տարբեր դաւանանք ունէր իշխողից:

Դառնանք Բաֆֆուն: Եթէ հայութեան մէջ կան տարբեր դաւանութեան մարդիկ, պէտք է ջանք թափել ոչ թէ միացնելու օտարազաւան հային հայ լուսաւորչական եկեղեցու հետ, «այլ աշխատել նրանց մէջ տարածել ազգայնութեան գաղափարը. թէ մի ազգի անդամները կարող էին այս ու այն եկեղեցուն պատկանել, բայց դարձեալ մի ազգային ամբողջական մարմին կազմել և ցրւած ուժերը մի տեղ հաւաքելով՝ միասին գործել բռնութեան և հարստահարութեան դէմ»: Ազգութեան գաղափարը կրթութեան միջոցով պէտք է ընդհանրացնել «ամէն մի անջատւած մասի մէջ», այս է Բաֆֆու տեսակէտը: Դրա համար պէտք է գարկ տալ ազգային տարրերի զարգացման՝ դրականութեան, պատմութեան, արւեստին և դարձնել

այն «յետին մարդի, ժողովրդի ունեցւածք», և այս միջոցով խորացնել ազգութեան գաղափարը ամենախոնարհ խաւերում անգամ:

Հայոց եկեղեցական ազգայնութիւնը ձևաւորւած էր «Պոլոթենիայ»-ի և «Ազգային Սահմանագրութեան» մէջ: Այժմ, երբ ազգութիւնը անջատւում է եկեղեցուց, ի՞նչ կազմակերպութիւն է ստանում: Այս հարցը բղխում է Բաֆֆու ազգութեանը տւած պատասխանից: Այդ հարցը բղխում էր նաև Նադարեանի տւած պատասխաններից: Նադարեանը ազգութիւնը մի այլ անօթի մէջ չամփոփեց: Չէ՞ որ ազգութիւնը պէտք է արտայայտուի որպէս դրականութիւն, արւեստ, փիլիսոփայութիւն, կրօնական յղացումներ, դպրոց, ճարտարապետութիւն, ո՞վ է հոգալու այս մշակութային ինքնագործունէութեան զարգացման մասին: Նադարեանը այս բոլորի համար, անգամ ազգային՝ մշակութային ինքնավարութեան պահանջը չէր եց: Արծրունին՝ հայ մշակոյթի տնտեսական հիմքերով դբաղւեց, բայց նրան իրաւա-քաղաքական բնոյթ տալուց հրաժարւեց: Բաֆֆին անջատելով ազգային հաւաքականութիւնը՝ եկեղեցական հաւաքականութիւնից՝ տալիս է նրան քաղաքական գունաւորում: Նա ստեղծում է Խենթի երազը, որ միաժամանակ երազն էր հայութեան անկախ հայրենիքի: Ո՞րն է ըստ Բաֆֆու քաղաքականօրէն անկախացած հայրենիքը: «Մարդկանց կեանքը կապւած է բնութեան հետ, և նրա մայրն է հողը: Եթէ հայը կամէր կեանք ու ապագայ ունենալ՝ նա պէտք է իր ապրուստը հիմնէր հաստատուն հողի վրա և այդ հողը քող լինի այն, որ սրբւած է և

գնւած է մեր նախահարց արիւնով» : (ընդգծումը մերն է Գ.Գ.) :

Հայութեան հայրենիքը թիրքաց Հայաստանն է : Այստեղ է, որ հայութիւնը պէտք է ամփոփւի «մի կտոր հողի», մի երկրի վրա, որ ազգաբնակիչ տեսակէտով և պատմականօրէն էլ իրենն է՝ հայինը : Խենթը իր երազը տեսնում է էջմիածնում, բայց տեսնում է թուրքաց Հայաստանի համար : Ալազկերտի դաշտն է՝ մեր պատմութեան հին որրաններից մէկը, որ կենտրոնն է Բաֆֆու երազած Հայաստանի :

Խենթի երազը մեր քաղաքական մտածողութեան նշանաւոր փաստաթղթերից մէկն է : Գուցէ նա չի յարակցում վէպի ընդհանուր կառուցւածքի հետ և չի կազմում նրա հետ մի ամբողջականութիւն, սակայն դա արդէն Բաֆֆու արևստի պահասութիւնն է : Եւ խենթի երազը պիտի յարակցի ոչ թէ «Խենթի» որպէս վիպական ստեղծագործութեան հետ, այլ Բաֆֆի քաղաքական աշխարհահայնցողութեան հետ : Այս տեսակէտից նա Բաֆֆու մտքերի լրացումն է, որով և դառնում է հայ քաղաքական մտածողութեան մի շատ անհրաժեշտ դրուիւր :

Ի՞նչ բնոյթ ունի Խենթի երազը. — Ամենից առաջ՝ Հայաստանը նկարագրւում է որպէս անկախ պետութիւն. թուրքի և քրդի տիրապետութիւնը արդէն անցել է պատմութեան գիրկը : «Նրանք կողոպտում էին ու մինչև անգամ կոտորում էին մեր պատերին... Այժմ նրանք չկան : Մի այդպիսի ցեղ չէր կարող դիմանալ քաղաքակրթութեան լոյսին, և այդ պատճառով լուծւեցաւ,

այլասերեցաւ : Դեռ անցեալ դարի սկզբում նրանք ընդունեցին մեր կրօնը, սկսեցին սովորել մեր զարոցներում և հետզհետէ խառնուելով մեզ հետ՝ անհետացան» : «Քրդերի և թուրքերի շրջանը «տրլուր ժամանակներ» են եղել. բայց այժմ ամէն ինչ փոխել է :

Ազատ Հայաստանը ռամկավարական երկիր է. այնտեղ չկայ խոշոր բուրժուազիա, չկան պատմական աւանդութիւններ ունեցող ազնւականութիւն : Գործարանները համայնքի սեփականութիւն են, անտառները նոյնպէս. խոշոր մասնաւոր սեփականութիւն չկայ. տիրողը գիւղն է ու գիւղացին. հասարակական գործիչը նախկին յեղափոխականն է, նոյնպէս ծագումով միջին ու խոնարհ խաւից : Նա «երեսփոխանական ժողովի» անդամ է : Չկայ ռազմական ուրոյն դաս. «գլխուրանոց չկայ, այստեղ ամէն քաղաքացի զինւոր է» :

Հայաստանը աշխատանքի քաղաքութիւն է. ֆիզիքական ու մտաւոր աշխատանքը — ահա ինչն է կազմում Բաֆֆու հիմնական սկզբունքը : «Այստեղ մարդիկ աշխատութեամբ և արդար վաստակով» են ձարում իրենց հացը : Այնտեղ լայնօրէն գործադրւում է «խելացի գիտակցութիւնը և դարգացած քաղաքակրթութիւնը» :

Հայ գիւղացին մշակել է և աշխատանքի իւրայատուկ ըմբռնում, որ բոլորում է նոր պայմաններից : «գիւղացու երջանկութիւնը չի կայանում այնքան ծանր ու անդուլ աշխատանքների մէջ, որքան գործը գիտնալու և նրան հեշտացնելու հնարների մէջ : Բնութեան մէջ կան շատ ուժեր, որ պարզեւել է Աստուած մեզ՝ օգնելու համար .

միայն պէտք է ծանօթանալ նրանց հետ և գիտնալ՝
թէ ինչ միջոցներով կարելի է նրանցից օգուտ քա-
ղել»։ Եթէ ժամանակակից խօսքերով արտայայ-
տենք այս միտքը, պիտի ասենք՝ գործադրելով
քիչ աշխատանք ստանալ առաւելադոյն շահը։ Մե-
քենայացումը լայնօրէն կիրառուում է աշխատանքի
մէջ։ «Այստեղ գործում են գլխավորապէս մեքե-
նաներ ու շոգին։ Ահա սղոցարանը, ահա պանրա-
գործարանի ահագին շինւածքը», «հասունցած
հունձը» անում է մեքենան, որ «մենակ հարիւ-
րաւոր մշակների «գործ է կատարում»։ Ահա գիւ-
ղական «աղօրիքը», այստեղ չրի փոխարէն գոր-
ծում է շոգին»։ Եւ այս բոլորը որեւէ անհատի
սեփականութիւնը չէ, նրանք «պատկանում են
գիւղական համայնքին։ Ամէն մի գիւղացի մասն
ունի նրանց մէջ»։ Անտառները «նոյնպէս գիւղա-
ցիների սեփականութիւնն են»։

Գիւղը վերածնւել է ոչ միայն անտեսապէս,
այլև մտաւորապէս. այնտեղ կան տարրական
գւրոց, գիւղատնտեսական դպրոց։ «Դպրոցին
յատկացրած է գիւղի լաւագոյն շէնքը «այգպիսի
դպրոց վարդանը երբեք չէր տեսել»։ «Նա բովան-
դակում էր իր մէջ գիւղացու տնտեսութեան վե-
րաբերեալ բոլոր պարագայքը։ Աշխարհի համարեա
բոլոր բոյսերի, տունիկերի ու ծաղիկների տեսակ-
ներից կային այնտեղ... Ամէն ինչ սովորում էին
այստեղ բնութեան հրաշալի գրքի մէջ։ Այստեղ
որոշեալ ժամերին ուսանողները պարապում էին
մարմնամարզութեամբ և զէնք գործածելու վար-
ժութեամբ»։ Լրագիրը գարձել է ընդհանուր պա-
հանջ, բոլորը հետևում են նրան։ Գիւղացու որ-

դիները այլևս Տանուտէր Խէչոյի գաւազները չեն՝
հլու, բռնութեան տակ խոնարհւած, այլ նրանք
հասնում են ժամանակակից մտաւոր բարձրու-
թեան. մէկը՝ «մի շաբաթ հազիւ կը լինի, որ
աւարտեց Նոր Վաղարշակերտի ճեմարանը, իսկ
այժմ սլաւոստուում է համալսարան մտնել՝
բժշկութիւն սովորելու։ Որդիներից մէկը «անտա-
ռապահ է», միւսը պրոֆէսոր Կարինի համալսա-
րանում, երրորդը զնդապետ Վանի զօրաբաժնի
մէջ, իսկ չորրորդը դեռ սովորում է Նոր Բաղրե-
ւանդի գիւղատնտեսական ուսումնարանում»։ «Մեր
քաղաքներից, գիւղերից ու գաւառներից շատերը
փոխել են իրենց անունները. ստացել են իրենց
վաղեմի պատմական անունները»։

Այս բոլորի հետ հայն ինքը փոխել է հողե-
պէս, նախկին ստրկամիտ, խոնարհուող և ստորա-
ցած հայը չէ նա այս ազատ երկրում, այլ նա
«աչքի էր ընկնում իրեն համարձակութեամբ,
անձնավստահութեամբ, այրական անվեհերու-
թեամբ»։ Տանուտէր Խաչոյի տոհմը անցնելով
դարերի բովի միջից գտել է մաքրել և կերպարա-
նափոխել էր՝ ստեղծելով մի նոր և ազնիւ սե-
րունդ»։

Ահա և հայկական քաղաքը. լուսաբաց է. եր-
կաթուղու կայարանում մեծ բազմութիւն. «փո-
ղոցներում երևում են միայն բանւորները, որոնք
չտապում են դանազան ֆարքիկաներում աշխատե-
լու»։ Կառքերը սլանում են հարթ և ուղիղ փողոց-
ների միջով. «երկու կողմից բարձրանում էին
հոյակապ շինութիւններ։

Վարդանը կարծում էր թէ պալատների միջով

է անցնում. «Սա այդ համալսարանն է, միւսը
գիտութիւնների ակադեմիան է, դա հին թագա-
ւորական պալատն է որպէս մուգէում: Դա քաղա-
քի նշանաւոր թատրոններից մէկն է, դա մի հի-
ւանդանոց է, դրանք այն հերոսների արձաններն
են, որոնք նշանաւոր եղան վերջին յեղափոխու-
թեան ժամանակ... Դա մի լրագրի խմբագրատուն
է, ուր օրեկան 150,000 օրինակ է տպւում»...

Ահա հայ գիւղի և քաղաքի պատկերը—անկախ
Հայաստանի օրով: Դա աշխատանքն է մարմնա-
ցած՝ մաքուր, ազնիւ, ստեղծագործ աշխատանքը՝
մարդկային մշակոյթի բոլոր սահմաններում:
Այժմ այնտեղ հնչում է «հայկական խօսքը, լե-
զուն: Բայց որքան մշակւել, որքան կոկւել է այդ
լեզուն, և որքան զեղեցիկ դարձածքներով այժմ
հնչում էր նա հայ մարդու բերանում»:

Սակայն Հայաստանի ազատութիւնը և մշա-
կութային նոր վերածնութիւնը հայութիւնը հեշ-
տութեամբ ձեռք չի բերել: Անցել է դարաւոր
տառապանքների, մահաբեր ճղնաժամների միջից,
պարտւել է, ընկել, նոր պայքարել և յաղթանա-
կել:

«Յիշում ես Վարդան, ասում է Սարմանը,
քեզ ասում էի, որ Հայաստանը մի օր կը դառնայ
մարդկութեան այրական հասակի, նրա զարգաց-
ման ժամանակների դրախտը: Այժմ բոլորը կա-
տարւեցաւ: Այժմ հայ մարդու ապրուստը խիստ
ապահով, ուրախ և խաղաղ է հայրենի հողի վրա:
Բայց՝ եթէ գիտենայիր, թէ որքան աշխատեցինք
մենք, մինչև նրան այս վիճակին կարողացանք
հասցնել... Շատ աշխատեցինք... Այս երկու հա-

րիւր տարւայ ընթացքում հազարաւոր փորձանք-
ների միջից անցանք... Բազմաթիւ արեան և
առատ քրտինքի գնով գնեցինք մեր հանգստութիւ-
նը»...

Ահա ինչ սրբազան երազ էր աւանդում հայու-
թեան Բաֆֆին 80-կան թւականների սկզբներին:
Նա արծւի սրատեսութեամբ զծեց այն ուղին՝
մարտիրոսապրութեամբ լի, որով անցաւ հայոց
յեղափոխութիւնը, և իրական ճշմարտութեամբ
զծազրեց այն պատկերը՝ աշխատանքի ու աշխա-
տաւորի աշխարհը, որ փորձեց իրականութիւն
դարձնել Հայոց Հանրապետութիւնը:

Տեսանք, որ Նալբանդեանի «մեր հայրենիքը»
դեռ ձեւաւորւած, նիւթականացած չէր. միայն
սկսած 70-կան թւականներից ամէն հայ մեր հայ-
րենիքը պատկերացնում է Տաճկահայաստանում:
Բաֆֆին թանձրացրեց այդ դադափարը: Եւ ոչ
միայն այդքան՝ նա ընդգծեց այն բնոյթը, որ
ունենալու է անկախ Հայաստանը, որ չի լինելու
նոր բռնութեան մի վայր, այլ ռամկավար հանրա-
կարգի թագաւորութիւն: Այսպիսով, հայոց քա-
ղաքական միտքը ստեղծեց Անկախ Հայաստանի
իդէալը: Այդ շէնքի կառուցման գործում աշխատեց
հայ լաւազոյն մտաւորականութիւնը: Արովեանը
զրեց առաջին քարը, Բաֆֆին ամբողջացրեց և
աւարտեց: Թւենք նորից, որ Արովեանը զգաց
լեզւի անհրաժեշտութիւնը և ստեղծեց նոր լեզու
նոր ազգութեան համար. Նազարեանը ըմբռնեց
հայութիւնը, որպէս մշակութային ուրոյն դէմք.
Նալբանդեանը ազգային մշակոյթը հիմնաւորեց մի
«կտոր հողի վրա». սօյսահայ մտաւորականութիւնը

բաժանեց կրօնը ազգութիւնից. Խրիմեանը ազգութիւնը բմբունեց, որպէս Ժողովուրդ—ուամիկը. Արծրունին որոնեց հայ մշակոյթի նիւթական հիմքերը. Բաֆֆին հայրենիքն ու ազգութիւնը բմբունեց քաղաքական իմաստով և մատնանշեց այն երկիրը, որ Հայոց անկախութեան վայրն էր լինելու: Հայութիւնը իր գարգացման ազգային-մշակութային շրջանից անցնում էր ազգային-քաղաքականին:

Եթէ առաջնի բնորոշող գիծն էր՝ մշակոյթով մնալ հայ, բայց քաղաքականապէս թուրք կամ ռուս, այժմ հայը քաղաքականապէս էլ, ազգայնորէն էլ ուղում է մնալ հայ, ասել է՝ դառնալ ազգ-մշակութային միաւոր Հայաստանում՝ ապահոված անկախ պետականութեամբ:

Բաֆֆու դերի գեղեցիկ բնորոշումը տալիս է հայ պատմաբան Դ. Անանունը: «Բաֆֆին, գրում է նա, կարող էր պաշտօնապէս որեէ յեղափոխական կուսակցութեան անդամ չլինել և այդպէս էլ էր, իրօք, բայց նա մեր յեղափոխական սերնդի նախահայրն է, նրա ընդգրկած ծրագրի թելադրողը: Հայրենիքի նւաճումը նրա հոգու սրբութեան սրբոցն էր, որի համար նա ծառայեցնում էր թէ պատմական և թէ ժամանակակից միտումաւոր վէպը, արձակն ու բանաստեղծութիւնը, պատմական ուսումնասիրութիւնը, ճանապարհորդական նկարագրութիւնը և այլն: Այս մարդը հայրենիքի պաշտամունքի մարմնացած քուրմն էր: Հայրենիք և նրա նւաճումը հայկական յեղափոխական ճիւղերով, ազգային եռանդի սպառումով»:

VII

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մշակած էին ոչ միայն դադարները, այլ նաև գործելու եղանակները: Տեսանք մեր երկումեծ վերածննդներին, որպէս երկու գործելակերպի ներկայացուցիչներ — Նազարեանը՝ խաղաղ, մշակութային աշխատանքի, Նալբանդեանը՝ աղստամբութեան, յեղափոխութեան: Թիւրքահայութեան մէջ Պօլիսը մնաց խաղաղ աշխատանքի ուղիի վրա, «երկիրը», յանձին Խրիմեանի, գէնքի ու կուրի միջոցով ինքնապաշտպանութիւն էր քարոզում: Հետաքրքրական է պայքարի ձևերի խնդիրը, որ շարունակաբար ծեծւել է հայ հրապարակաստութեան մէջ սկսած 60-կան թւականներից: Նախորդ դարի առաջին կիսում նա հրապարակային քննութեան նիւթ չի դառնում: Հայութիւնը դործում էր, կիրարկում էր որոշ գործելակերպ թիւրքիոյ և Պարսկաստանի հանդէպ՝ միացած Ռուսաստանի հետ՝ ազատելու համար իր հայրենիքը պարսկից և թուրքից: Դարի երկրորդ կիսին, ազգային ինքնազիտակցութեամբ լեցւած, հաւաքական հա-

յութիւնը բռնում է խաղաղ՝ մշակութային—
կրթական դործի ուղին: Սա անհրաժեշտ էր
փոքր, ինքն իրեն նոր դտած ազգին, անհրաժեշտ
էր ուժերը վերահաւաքելու, կազդուրելու համար:
Սակայն, միայն որոշ ժամանակ, որից յետոյ ուռ-
ճացած ազգայնութիւնը որոնում է նոր միջոցներ
լիակատար ազատագրութեան համար:

Ասացինք, որ 19-րդ դարի առաջին կիսում
ազգայնորէն գիտակցւած հայութիւն չկար. կար
աղօտ կրօնական գիտակցութիւն: Այդ կրօնական
համայնքը տարւած է մեսիանիզմի հովերով:
Աբովեանը վարպետորէն գծադրում է հայ դիւղա-
ցիութեան մտաւոր—կրօնական այդ պատկերը:
Գիւղացիութիւնը հաւատում է, որ մի օր «անօ-
րէնները» պիտի վերանան մեր երկրից. Գաբրիէլի
փողը հնչելու է, և «Առեսաւորչի սուրբ հաւատը»
նորից պլուս պիտի բարձրացնի, «էջմիածինը իր
հին փառքին տիրանայ»: Այս գործում ինքը մաս-
նակցութիւն չունի: Գարի տրամադրութեան և
ընդհանուր հոգեբանութեան արտայայտիչը Թա-
ղիաղեանի «Տէ՛ր, կեցցո դու դհայս» խնդրերգն է:
Հայութիւնը կայ՝ մի հօտ հոգևոր, ունի՛ մի հո-
վի՛՛ դեկալար. այդ հօտի պաշտպանութեան միջոցն
էլ տրւած է՝ Տէրը ի վերուստ պիտի պահի նրան:
Սա մեսիանիզմ է, միտալք մի տրամադրութիւն,
որ յատուկ է թոյլ, իրեն չգտած հաւաքականու-
թեան: 60—80 թւականներին հայութեան այս հոգե-
բանութիւնը աստիճանաբար փոփոխութեան է են-
թարկուում: Ռուսահայաստանում, նոր պայմաննե-
րում, նրա գործօն ոյժը մեծանում է. մասնակցում
է երկրի առևտրա—արդիւնաբերական կեանքին,

փորձով ճանաչում է դպրոցի, գործնական վիտե-
լիքների անհրաժեշտութիւնը, շփոււմ է օտարների
հետ, բռնում է վերագարթօնքի, ազգային ինքնա-
ճանաչութեան ուղին: Նոյն գործողութիւնը կա-
տարւում է և Թիւրքահայաստանում: Նազարեանը
այս միտումի և հայ հասարակական դարգացման
այս աստիճանի տեսարանն է:

Ռուս պետականութիւնն էլ ինքնադործունէու-
թեան բաւական ընդարձակ սահման էր գծել հա-
յութեան համար: 1863 թ. թիւրքահայութեան
ազգային—մշակութային իրաւունակութիւնը որոշ-
ւում է Սահմանադրութեամբ և այնտեղ էլ ազգա-
յին—կրթական գործը դրւում է իրաւական սահ-
մանների մէջ:

Այսպիսով «հայ ազգը Թիւրքիոյ մէջ ձեռք էր
բերում իրաւունք հիմնելու և կատարելագործելու
իր սեփական դպրոցները, ինքնազուլս վարելու իր
կրթական գործը: Հաճութեամբ ենք արձանագրում
վաթսունական թւականների արեւելեան մառախ-
լապատ աշխարհում հռչակւած Սահմանադրու-
թեան այն սկզբունքը, որ թելադրում էր տալ
ձրիաբար ընդհանուր կրթութեան բարիքները եր-
կու սեռի երեխաներին՝ առանց խտրութեան դա-
սակարգի ու հասարակական դիրքի: Այստեղ է, որ
երևան է գալիս Սահմանադրութեան նախադրող
հայ գործիչներին՝ Ռուսինեանների, Ե. Օտաեան-
ների ռամկավարական ոգին» (Վարանդեան): Այս
ձեռով Սահմանադրութիւնը և «Պօլոժենիա»-ն
դառնում են ոչ թէ եկեղեցական, այլ ազգային —
կրթական յառաջադիմութեան խարխիւր, ուստի և
հասկանալի է, թէ ինչու հայ մտաւորականութիւ-

նը երկար ժամանակ կառչած էր նրանց պաշտպանութեան գործին, անդամ այն ժամանակ, երբ մեր հրապարակախօսութեա մէջ լուծւած էր ազգայնութեան խնդիրը և բաժանւած էր այն դաւանանքից: Հայ մտաւորականութիւնը, տւեալ պայմաններում, ընդունում էր նրանց անհրաժեշտութիւնը, պայքար էր մղում նրանց համար՝ յանուն հայկական մշակութային-կրթական հաստատութեանց:

Սակայն, Սահմանադրութիւնը ունենալով ամէն առաւելութիւն՝ ունէր և մի պակասութիւն՝ չէր կարող ապահովել հայի պատիւը, գոյքն ու կեանքը, չէր կարող բնականոն կեանք ստեղծել Թիւրքահայաստանում: Թիւրքն ու քիւրդը մնում էին դարձեալ իշխող և արտօնեալ, հայը դարձեալ ճորտ էր և իրաւագուրի: Այս մի հատիկ պակասութիւնը ջնջում էր Սահմանադրութեան ընձեռած բոլոր առաւելութիւնները: Նա ունէր մշակութային հաստատութեանց իրաւունքներ, բայց հայի Փիղիքահանը, պատիւը, գոյքը ապահովելու համար՝ անհրաժեշտ էր քաղաքական-պետական իրաւունակութիւն, մի բան, որ Ազգ.Սահմանադրութիւնը երազել անդամ չէր կարող: Եւ այս է պատճառը, որ նրա գործը շատ էլ զգալի չէր բուն երկրում՝ Հայաստանում:

«Սահմանադրութիւնը ուժղին մղում տւեց հայ մտաւոր վերածնութեան... Նա փնտրեց հայ ազգի փրկութիւնը դպրոցի, եկեղեցու, վանքերի, մամուլի, թատրոնի մէջ» (Վարանդեան), իսկ այդ բոլորը բարձրացրին հայի ինքնազիտակցութիւնը և իրաւագիտակցութիւնը: Հէնց շնորհիւ Սահմանադրութեան հայի ինքնազգացումը դարգացաւ:

այժմ նա աւելի դժւարութեամբ պիտի տանէր այն հարստահարութիւնները, թիւրք-քրդական սպանիչ ուժերը, որի մէջդրւած էր նա: Բայց Թիւրքահայոց ազատադրութեան գործում միայն դպրոցը, դրականութիւնը և մշակութային այլ գործօնները բաւակա՞ն էին արդեօք:

Խրիմեանը Բերլինի Վեհաժողովից առաջ գրում էր. «Հայոց ազգը երբեմն իր յոյսը Սահմադրութեան վրա դրած էր, այսօր ալ իր բոլոր ակնկալութեանց կենտրոն ըրած է դպրոցները և կըսպասէ, որ դպրոցներէն դտնէ ազատութիւն: Բայց միթէ այսքան ժամանակներէ հետէ ազգը դպրոց ունեցած չէ՞ր, որ չի կարաց ազատել և միթէ դպրոցի մէջ՞ կը սովորէ հայը արիւնոռչտ քիւրդին թուրը ջախջախել»: 80-կան թւականներին արդէն պարզ էր, որ Թիւրքահայութեան ազգային-քաղաքական, մարդկային-մշակութային իրաւունքների պաշտպանութեան համար Սահմանադրութեան ունեցած իրաւունքները և մշակութային-կրթական աշխատանքը անբաւարար է: Սահմանադրութիւնը գործելու ընդունակ կը լինէր, եթէ երկրում դէթ տարրական՝ կարգ ու կանոն դրութիւն ունենար, դէթ ապահոված լինէր ժողովրդի ապրելու իրաւունքը, իսկ այդ բոլորը չկար. ուստի և նա միանդամայն անընդունակ էր հայութեան բարդ դատը լուծելու: Այնտեղ, ուր բովանդակ մի ժողովուրդ դատապարտուում է աստիճանական մահւան, ուր չկայ ոչ մի երաշխաւորութիւն՝ կեանքի, պատիւի, այնտեղ, ուր քիւրդը տէր է հայի ամէն ինչի վրա, պայքարի, ազատադրութեան այլ գէնքեր են հարկաւոր:

Այն տեսակէտը, որ ստեղծւած պայմաններում Սահմանադրութիւնը անբաւարար միջոց է, տեղ է բռնում և Պոլսահայ մտաւորականութեան մէջ: Վարժապետեանը 70-կան թւականների սկզբին Ադրբայջան ժողովում կրկնում էր՝ «ինչո՞ւ հայը իբր քաղաքացի ամէն պարտուց մասնակցի և իր իրաւունքներէն զուրկ մնայ»: Իսկ Ստ. Փափաղեանը 1971թ. նոյն ժողովում հրահանգում էր. «հայն այլ ոգի պիտի առնու և ինքզինքն պաշտպանելու փորձն ընել պիտի ճշնէ կատաղի մոլեգնութեամբ, սրտապինդ, քան զքիւրդն պիտի կուի անոր հետ և քաջութեամբ իր պատիւը ու կինը կամ գաւակը պիտի ազատէ անօրէնի ձեռքէն և զանի վանէ»: Եւ ապա. «զաւառացիք փոխանակ կեանքն ամբողջ հողագործութեամբ անցնելու, եթէ անոր մէկ մասը վառօդ գործածելու, սուր շողջողացնելու նւիրէին»... Ահա և Գր. Օտեանը՝ Ադրբայջան ժողովի ատենապետը. «երբ գինւորին յատուկ եղած պատուի զգացումը զարգանայ մեր մէջ ալ, այն ատեն հայը պիտի գտնէ իր նախնի նկարագիրը, զոր պիտի վերականգնէ գլորման և ապականութեան վիճակէն, ուր ընկած է... Յայտնենք աշխարհին, որ մենք ալ մարդ ենք և արիութիւն ունենք»:

Սա արդէն տարբեր ձայն է, որ հնչում է անհայտ Սահմանադրութեան ոգուն: Նա իրաւունք էր տալիս բողոքելու, բայց «արիութեան» կոչեր անելու, «սուր շողջողացնելու» հրաւեր կարգալը՝ նրա իրաւունքից զուրս էր:

Հայ մտաւորականութիւնը թողնելով մշակութային-կրթական ուղին՝ դուրս էր գալիս՝ օրինա-

կան ֆանապարհից և ընդգրկում յեղափոխական գործելակերպ:

Սա նշանակում է, որ Սահմանադրութիւնը իր գործը կատարել էր, խթան էր եղել հայի ազգային ինքնագիտակցութեան՝ նախ քան վերջինիս քաղաքական յեղափոխութեան ուղին բռնելը: Հայութիւնը 70-կան թւականների վախճանին անցաւ մշակութային յեղափոխութեան հանգրւանը և 80-կան թւականներին մտաւ քաղաքական յեղափոխութեան շրջանը: Ստեղծւել էր մշակութային հայութիւնը, պիտի ստեղծւէր և քաղաքական հայութիւնը:

Բերլինի վեհաժողովից յետոյ, 80-կան թւականներին, հայութեան մէջ սկսւում է եռ ու զեռ, կենդանի գործի մի ուժեղ հոսանք: Ինքնաքննադատութեան, նոր ուղիներ որոնելու շրջան էր այդ: Հայկական դատը առաջին անգամ միջազգային քաղաքականութեան բեմ ելած՝ գոհացուցիչ լուծում չէր ստացել: Ի՞նչ պէտք էր անել:

Այդ հարցին ժամանակի մտաւորականութիւնը տալիս էր երկու պատասխան: Առաջինը՝ Բերլինի վեհաժողովի սահմանած բարենորոգումները համարում էր այն հողն, որի վրա պէտք է սկսել նոր գործ և պատրաստւել դալիք վեհաժողովների համար: 61-րդ յօդւածը համարւում էր մի նւաճում, առաջին պատիճանը դիմելու դէպի հետևեալ յաղթանակը: Ի՞նչ պիտի անել հիմա, ինչպէ՞ս օգտագործել բարենորոգումները: Ահա ինչպէս է ձևակերպում Վարժապետեանը հայութեան անելիքը. «այսպիսի գործ ոչ մէկ օրւան մէջ, ոչ մէկ մարդու ձեռքով կրնայ կատարւիլ: Պատրաստուինք մեր ա-

պագային: Նախ՝ չկենանք հոս. Հայաստան երթանք, Հայաստան զրկենք՝ ինչ որ ունինք ազգին մէջ բանիրուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր, եկեղեցասէր: Հայաստան երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնքան վաւոյրուն երիտասարդներ: Ուղիներ պիտի բացւին, ջրանցքներ պիտի շինւին, գործարաններ պիտի կառուցւին. . . . Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգլիայէն, Թիւրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն, և մինչև Պարսկաստանէն միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր հայերը»:

Հայաստանի ազատագրումը այժմ դառնում է համայն հայութեան գործ և շահագրգռութեան առարկայ: Հայութիւնը անպարտրաստ էր վեհաժողովների հանդէպ. նա ներքնապէս պիտի պատրաստւի, դառնայ կամքով ուժեղ, ազգային գիտակցութեամբ օժտւած միութիւն, դառնայ միջազգային շահագրգռութեան առարկայ: Հայ մտաւոր ու քաղաքական կենտրոնը պէտք է լինի Հայաստանում: «Դէպի՛ երկիր», «դէպի՛ Հայաստան» կոչը հնչում է ամէն կողմից:

61-րդ յօդ. սակայն չստեղծեց այն իրաւական, տանելի պայմանները, որ ոգևորում էր Վարժապետեանին: Նա մնաց մեռած տառ: Հայաստանում հայի կացութիւնը աւելի վատթարացաւ. այժմ հայ տարրի բնաջնջումը դարձաւ համաշափ, հետևողական և պետութեան գլխաւոր խնդիրներից մէկը: Հայութիւնը՝ 90-կան թւականներից սկսած՝ ամէն կողմից շտապեց դէպի Հայաստան, բայց ոչ թէ խաղաղ, օրինական աշխատանքի, այլ բռնու-

թեան դէմ յեղափոխութիւն սերմանելու նպատակով:

Կար և երկրորդ տեսակէտը. այդ Խրիմեանին էր, որ մշակել էր բուն հայ իրականութեան մէջ՝ տասնամեակների ընթացքում: Նա հայ դատը համարում էր ձախողած. և պատճառը հայի կրաւորական գիրքն էր, ռազմական պատրաստութիւն չունենալը: Բոլբարիան ազատագրեց, որովհետև «երկաթէ շերեփներ», սուր ունէր իր ձեռքին, իսկ հայերը մեծ պետութիւններին ազերսագրով ներկայացան և «մեր թղթի կտորը մնաց հարիսայի մէջ»: «Շերեփներ են պէտք, շերեփներ», կոչում է Խրիմեանը և հրահանգում հայութեան՝ զինել, գէնք գործածել սովորել՝ դալիք վեհաժողովների հանդէպ պատրաստ լինելու և մեր բաժինը ստանալու համար: Հէնց այդ ժամանակ Այվազեան վարդապետը գրում էր «Փունջ»-ում. «պաշտպանել պէտք է ազգութիւնը՝ ինչ միջոցներով ալ ըլլայ՝ թէ բարոյական-ազգեցութեամբ, թէ բռնութեամբ, թէ յեղափոխութեամբ, միայն թէ հայրենիքը փրկւի»: «Ազգին հիւանդութիւնը՝ շարունակում է նա, բարոյական է. մեր ձեռքն է ապա բուռն ճիգ մը ընելով և ընդհանուր ցնցում մը տալով ազատւիլ մեր այս հիւանդ վիճակէն, որ կրնայ մահաբեր ըլլալ, եթէ մեր անհոգութիւնը շարունակենք»:

Այսպիսով, ժամանակի մտաւորականութիւնը յանդում է այն եզրակացութեան, որ հայրենիքի փրկութեան համար ամէն ինչ թոյլատրելի է, անգամ բռնութիւն և յեղափոխութիւն:

Յեղափոխութիւնը հայի իրաւունքն էր.

ապստամբութիւնը՝ նրա պարտքը, որովհետև հայրենիքի ազատագրութեան ուրիշ միջոց գոյութիւն չունէր: Եւ 90-կան թւականներին հայ հասարակութեան ազգայնօրէն ապրող տարրը բռնեց այդ ուղին:

Նոյնը կրկնուում էր և Ռուսահայաստանում. հայրենիքի ազատագրման հարցը Բաֆֆու երկերում կենտրոնական տեղ է բռնում:

Ա՛րդ, ի՞նչ միջոցներ է առաջարկում նա հայրենիքի ազատագրութեան համար. «Տաճկահայաստանի հայոց խնդիրը պէտք է կայանայ այսուհետև անդադար ու անընդհատ նախապատրաստական դործի մէջ, որպէսզի նրանք կազմ ու պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրւանը, երբ կրկին անդամ կը գարկի ազատութեան ժամը: Իսկ այդ օրը կը կրկնւի և շատ անգամ կը կրկնւի, դուցէ շատ հեռու չէ և մեղանից» — ասում է նա մարգարէի նման իր «Տաճկահայք» գրւածքում: Ո՞վ է ստիպում թողնել հային իր հայրենիքը, հարցնում է նա և պատասխանում է. քրդական հարստահարութիւնները. «Գիցուք թէ կառավարութիւնը թոյլ է, բայց հայը իր անձի, ընտանիքի ու սեփականութեան տէրը մի՞թէ պարտաւոր չէ նոցա պահպանութեան համար ընդդիմանալ իր թշնամուն և թոյլ չտալ, որ կողոպտի իրեն: Գոյութեան կուրի մէջ ամէն թոյլ ուժերը դատապարտւած են ոչընչութեան. ցանկանում ես ապրել՝ սովորիք դէմ դնել այն արգելքներին, որ խանգարում են քորորութիւնը»:

Սակայն Բաֆֆին լաւ գիտէ, որ հայկական «հաշտման» քննարկները, յափշտակութիւնները պատահա-

կան երևոյթներ չեն», որ նրանց մէջ մասն ունի թրքական իշխանութիւնը: «Կառավարութեան պաշտօնեաները իրենք են զրդուում այդ բարբարոսներին հայերի դէմ՝ քրիստոնեայ տարրը ոչնչացնելու համար»: «Այս բոլորի մէջ թագնւած կայ մի նախապէս մտածւած կարգադրւած հիմք և նպատակ, որ ծառայում է հայկական տարրը հետզհետէ տկարացնելու, սպառելու և վերջնականապէս ոչնչացնելու մէջ»:

Այսպիսով թրքութիւնը չկարողանալով խաղաղ մշակոյթի ասպարիզում մրցել հայութեան հետ, չկարողանալով իր ազգ-քաղաքական մարմնի մէջ առնել նրան, դործադրում է այնպիսի միջոցներ, որոնք հայութեան բնաջնջման են տանում. «եթէ մի քաղաքակիրթ մեծ ազգ կարող է կլանել փոքր ազգութիւնները, նոյնը կարող է կատարել և մի անքաղաքակիրթ մեծ ազգութիւն՝ մանր, հպատակ ազգութիւնների վերաբերմամբ: Տարբերութիւնը միայն դործ դրած միջոցների և հնարների մէջ է: Մէկը սպանում է բարբարոսական միջոցներով, միւսը կուլտուրայի միջոցներով»:

Արդ, այս կացութեան հանդէպ ինչ միջոցներ պիտի ընձեռնի հաւաքական հայութիւնը՝ փրկելու համար թէ իր ֆիզիքական գոյութիւնը և թէ անաղարտ պահելու ազգ-մշակութային անհատականութիւնը:

Պէտք է նախապատրաստել հայութիւնը ասում է Բաֆֆին և դրա համար բաւական չէ մշակութային-կրթական աշխատանքը. անշուշտ, նա շատ կարևոր է. Բաֆֆու հերոսները մեր հայրենիքում մէկ մէկ առաքեալներ են՝ ուսուցիչներ, դպրոցա-

կան, կրթական գործիչներ, սակայն այդ քիչ է. «կոյր հնազանդութիւնը» պիտի արմատախիլ անել. «անընդհատ նախապատրաստութիւն» ասելով նա հասկանում է ժողովրդի զինումը իր պատւի և գոյքի պաշտպանութեան համար: Հայութիւնը պէտք է դաստիարակւի ինքնապաշտպանութեան բովում և այդտեղ պէտք է մշակւեն նրա ազգային իղէալները: Այդ գործին են նւիրւած «Կայծերի» և «Սենթի» հերոսները, որոնք թէ խաղաղ-մշակութային գործիչներ են, թէ յեղափոխական, ազդատամբներ՝ լի հաւաքական հայութեան գիտակցութեամբ: Բաֆֆին համոզւած է, որ առանց հոգեկան յեղաշրջման չկայ ու չի կարող լինել քաղաքական յեղաշրջում: «Երբ մի ժողովուրդ այնքան դարգացած է, որ հասկանում է իր իրաւունքները և հասկանում է, որ ինքը բռնաբարւում է, և միևնոյն ժամանակ այնքան պատրաստւած է, որ կարող է ընդդիմադրել բռնակալի կամայականութեանը, ժողովուրդը ինքն է իր բողոքը բարձրացնում թէ գէնքով և թէ խօսքով: Այդ լինում է յեղափոխական ցոյցերով և դրան ասում ենք, թէ ազատութեան զգայմունքն արմատից է ծաղում, ամբոխի տիցն է բղխում, ցածից դէպի վեր է բարձրանում»:

80-կան Թւականներին յաճախ արտայայտւում էր մի տեսակէտ, ըստ որի «մեր ապագան Թիւրքիայումն է»: Այդ տեսակէտը մշակւել էր երկու ազգականների ազդեցութեան տակ: Նախ՝ Ռուսաստանում արդէն ծայր էր ստանում հայահալած քաղաքականութիւնը, ուստի մշակոյթը աստիճանաբար իր ձուլիչ գործը կատարում էր. ժամանակի մտածողները ցաւով տեսնում էին, որ Ռուսահա-

յութեան ապագան վտանգւում է. բայց, փոխանակ իրական միջոցների մասին խորհելու՝ հայութեան ապագան Ռուսահայաստանում ապահովելու, ուշադրութեան կենտրոնը դարձնում էին սահմանից այն կողմը՝ Թիւրքիա, ուր կար հոծ հայութիւն, և որին մշակութային վտանգ չէր սպառնում:

Կար և երկրորդ պատճառը. — Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդւածը՝ համարւում էր այն հիմքը, որով սկսւում է հայութեան համար մի նոր դարաշրջում: Ռուսը աղճատում էր հայի հոգին, անա Թիւրքահայաստանում նոր հնարաւորութիւն է բացւում հաւաքական հայութեան նորանոր յառաջադիմութեան համար:

Բաֆֆին նման մտածողութեան դէմ է. դրանք «երեսխայամիտ կարճատեսներ» են, որոնք չեն թափանցում Հայաստանում կատարւող երևոյթներին խորքը և չեն ըմբռնում, «թէ որպիսի դժոխային մեքենայութիւններ է թաղւած նրանց տակին»: Թիւրքիոյ նպատակն է՝ ոչնչացնել իր պետութեան սահմաններում գտնուող քրիստոնէայ տարրին, որպէսզի անիթներ չտայ «քրիստոնէայ թաղաւորներին միջամտելու Թիւրքիոյ գործերում էջ»: Արևելեան հարցը կայ՝ Թիւրքիան ուզում էր լուծել այն սխտեմատիկ կոտորածներով, քրիստոնէայ պետութիւնները՝ նորանոր զբաւումներով: «Քրիստոնէաների պատճառով Թիւրքիան իր եւրոպական նահանգներից շատերը կորցրեց և մնացածը կորցնելու վրա է: Իսկ Ասիական երկիրներում իր ամբողջութիւնը պահպանել է միայն Փոքր Ասիան: Այստեղ՝ գլխաւոր քրիստոնէայ ազ-

դուժիւնը, որ սպառնում է պետութեան այդ մասի անջատմանը, հայն է: Ուրեմն, եւրոպական պետութիւնների ձայնը կտրելու համար՝ պէտք է ցոյց տալ նրանց, որ Հայաստանում հայ չկայ: Այդ սպանութեան գործի մէջ Թիւրքիան ընտրել է ամենալարմար դահիճները՝ քրդերին ու չերքեզներին»:

Ահա ինչպիսի պայածոատեսութիւն ունի Թիւրքիոյ գործերի նկատմամբ Բաֆֆին. հայութեան ապագան վտանգւած է ոչ միայն Ռուսահայաստանում, այլ և Թիւրքաց-Հայաստանում: Այստեղ՝ աւելի ևս, որովհետեւ Թիւրքիան սպառնում է նրան Փիղիքական բնաջնջումով: Երևոյթների այսպիսի ըմբռնումն է, որ հրահանգում է Բաֆֆուն՝ հիմնովին անջատել հայութեան բախտը Թիւրքիայից: Թիւրքիոյ սահմաններում հայութեան ազգ-մշակութային ապաղան ապահովելու խաղաղ, օրինական միջոցներ գոյութիւն չունեն: Թիւրք-հայկական կնճիւր՝ այն՝ ձեռով, ինչպէս հասկանում և դնում էր Թիւրքիան, անլուծելի է խաղաղ միջոցներով: Ուրեմն՝ եթէ հայութիւնը չէր ուզում դո՛հ դնալ Թրքութեան դիւային ծրագիրներին, պէտք է այլ գործելակերպ ընտրէր: «Հայերը իրենց բութեամբ, իրենց համբերութիւնով և իրենց մեծայոյս սպասումներով ոչինչ չեն ստանալ... Հայերը պէտք է բողոքեն. և այդ բողոքը պէտք է յայտնւի նոյն ձևով՝ որպէս յայտնեցին միւս քրիստոնեայ ազգերը»: «Եթէ հայերը ցանկանում են մի բան ստանալ և ազատ լինել՝ պէտք է ցոյց տան, որ իրենք ևս դուրկ չեն քութիւնից, թէ իրենք ևս սպանել զիտեն»:

Ուրեմն, Բաֆֆին պարզապէս թելադրում է ընդգրկել պայքարի այն եղանակը, որ գործադրում էր Բալկաններում՝ ապստամբութիւնը: Այլ միջոցներ չկան հայութեան հանդէպ: Եթէ չենք ուզում, որ «լեզուն, այդ սրբազան ժառանգութիւնը կորչի հայ մարդու բերանից», եթէ չենք ուզում, որ հայութիւնը «պատմութեան մի տղեղ այլանդակութիւնը լինի», պիտի բռնենք «անձնասպառնութեան» այդ ուղին:

80-կան թւականներին հայութիւնը պատրաստում էր ընդօրինակելու ազգային ազատագրման համար՝ Եւրոպայում կիրառուող միջոցները, ինչպէս ընդօրինակել էր, աւելի ճիշտ եւրոպական մշակոյթի ազդեցութեան տակ, մշակել էր հայոց ազգայնութեան գաղափարը:

Ճնշած, ուրիշներին ենթակայ ազգերի կեանքում հոգեկան յեղաշրջումը զարգացման մի անհրաժեշտ տարրն է. սակայն, որպէսզի ազգութեան ազատագրումը լինի կատարեալ, նա պէտք է ամբողջանայ քաղաքական յեղափոխութեամբ: 19-րդ դարում հայութիւնը հաւաքեց իր բոլոր ուժերը և դարձաւ գիտակցւած մշակութային ազգութիւն: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս ուռճանում ու մշակւում է հայոց նոր լեզուն, նոր գրականութիւնն ու արւեստը, նոր մամուլն ու հրատարակատեսութիւնը, դպրոցը, թատրոնը. հայ մտաւորականութիւնն ուժեղանում է որակով և քանակով. գրել—կարդալը դառնում է անհրաժեշտութիւն ամենուրեք: Հալածւած հայ դպրոցը դադարագողի պահում է գոյութիւնը, նոյնպէս դադարի հիմնում

են դրադարաններ, կարդացում է հայոց դրակա-
նութիւնը, մարդիկ ապրում են նրանով, փոխում
հոգեպէս՝ նրա ազդեցութեան տակ. ստեղծում է
նոր մարդ, հանրային՝ հայկական կեանքով ապ-
րող, կապած ազգային-մշակութային կապերով
միւսները հետ: Բռնութեան դժած սահմանները
վերանում են. ազգայնութիւնը մշակում է մի հայի
գաղափարը և հետաքրքրութիւն ստեղծում թիւր-
քահայութեան հարցի շուրջը, որպէս աւելի հրա-
տապ, աւելի շուտափոյթ լուծում պահանջող խըն-
դրի:

Բայց հայութեան այս դարթօնքը հէնց առաջ
պիտի բերէր քաղաքական յեղաշրջման պահանջ:
Սա ինքնաբերաբար, տրամաբանօրէն բղխում է
առաջինից. միշտ և ամէն տեղ մշակութային
վերածնութիւնը եղել է այն հիմքը, որի վրա իր
շէնքն է հաստատել քաղաքական յեղափոխութիւնը:
Այդ է ցուցահանում բոլոր ճնշած ազգերի աղա-
տագրական փորձը. չկայ պատմութեան մէջ ազ-
գային-քաղաքական յեղաշրջում, որին նախորդած
չլինի ազգային-մշակութային յեղաշրջումը. դրանք
ազգութեան զարգացման երկու շատ անհրաժեշտ
հանգրւաններ են:

Մեր ազգային առաջին վերածնութիւնը, որ
տեղի ունեցաւ 5-րդ դարում, ոչ միայն ազգ-մշա-
կութային յեղաշրջում էր՝ ուղղած հաւասարապէս
թէ բարձր մշակույթ ունեցող Բիւզանդիոնի և թէ
Պարսկաստանի դէմ, այլև իր մէջ պարունակում
էր քաղաքական յեղաշրջման սաղմերը: Սկսեց նա
հայ դրերի գիւտով, զարդացաւ որպէս ազգային
գրականութիւն, ազգային եկեղեցի, վերջացաւ որ-

պէս Վարդանաց պատերազմ: 420-կան թակահանե-
րի հայութիւնը իրեն գիտակցում էր որպէս ազգ-
մշակութային միաւոր, 450-կան թակահաներին
նա փորձեց պաշտպանել երբեմնի քաղաքական
անկախութեան մնացորդները, որ և յաջողեց մա-
սամբ նոյն դարի 80-կան թւերին: Նոյնը և 19-րդ
դարում. հայոց վերածնութիւնը կարող էր ստեղ-
ծել և պէտք է ստեղծէր հայ յեղափոխութիւնը.
սա նրա վախճանն էր: Մշակութային վերածնու-
թիւնը ճնշած ազգերի մէջ, եթէ չի առաջացնում
քաղաքական յեղափոխութիւն, նշանակում է կամ
գոյութիւն չունի առաջինը, կամ, եթէ կայ էլ,
կիսատ է, ոչ լրիւ:

Այս բոլորից յետոյ ծիծաղելի է թւում, երբ
մարդիկ դատապարտում են հայ յեղափոխութիւնը,
մեր ազատագրական շարժումը: Նրանք՝ տրամա-
բանական լինելու համար մեղադրական աթոռին
պէտք է նստեցնեն ամենից առաջ հայ յեղափոխու-
թեան հոգևոր ծնողներին — հանճարեղ սիրտ
ունեցող Աբովեանին, հայութեան հանդէպ հայրա-
կան դուրս և սէր տածող Նազարեանին, իր ներքին
կրակով այրող Նալբանդեանին, բնատուր մեծ
իմաստասէր Խրիմեանին, մեծ հայրենասէր, բայց
երբեք հայրենիքը չտեսած Ալիշանին, իսկական
յեղափոխութիւնը յղացող՝ Բաֆֆուն: Այլապէս
անհետևողական է խնկարկել այս մեծ մարդկանց,
որոնցով մենք իրաւունք ունենք պարծենալու,
խնկարկել և դատապարտել նրանց գործը: Հետևո-
ղական լինելու համար պէտք է դատապարտել
հայոց գրականութիւնը, որ հայ ազգայնութեան
գօղող-միացնող կապն է, նրա հոգևոր անօթը:

Բայց, այն ժամանակ, ի՞նչ կը մնայ Հայութիւնից. հանեցէք հայութեան մարմնից մեր գրականութիւնը, դպրոցը, մեր հասարակական-քաղաքական միտքը, մեր յեղափոխութիւնը, և այլևս գոյութիւն չի ունենայ հաւաքական հայութիւն. հայը կը մնայ լոկ որպէս ազգագրական տարր:

Հայութիւնը ինքն իրենից հրաժարուել չէր կարող. հայոց ազատամարտի գրականութիւնը, հայ դպրոցը և ազգային հրապարակախօսութիւնը անհրաժեշտաբար պէտք է ստեղծէին հայոց յեղափոխութիւնը: Քաղաքական յեղափոխութիւնը բնական և անմիջական շարունակութիւնն է մեր բաւարար յեղափոխութեան:

VIII

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՅԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ութսունական թւականների վախճանին և ինսնականի սկզբին հայ քաղաքական մտածողութիւնը ստանում է գործնական ընթացք: Հանդէս են գալիս կուսակցութիւններ՝ սկզբում արմենականները, ապա հնչակեանները և Հ. Յ. Դաշակցութիւնը:

Դրանից դեռ առաջ հայկական կեանքում տեղի էին ունենում յեղափոխական-ապստամբական գործեր և կային գաղտնի կազմակերպութիւններ: 1862թ. Ջէյթունի ապստամբութիւնը ցնցում է ողջ հայութիւնը. բանաստեղծները երգի նիւթ են դարձնում այն, կրթւած, մտաւորական դասը՝ խորհրդածութիւնների: Նորատունկեանը 1863-ին քաղաքական որոշ ծրագիր է մշակում՝ հայութեան ազատագրման և դործակցութեան է հրաւիրում հայ հողէփրականութեան. Մ. Պէշիկթաշլեանը բանակցում է լեհ իշխան Չարտորիսկու հետ, որը խնդրում էր օժանդակել լեհական ապստամբու-

Թեան՝ Ռուսահայաստանում առաջ բերելով ապրտամբուլութիւն: 1872թ. Վանում կազմակերպուում է գաղտնի մի ընկերութիւն «Միութիւն ի փրկութիւն» անունով: Ահա ինչպէս բնորոշում է հայութեան կացութիւնը այդ կազմակերպութիւնը. «գնաց մեր պատիւը, պղծւեցան մեր եկեղեցիք, առեանդեցին մեր հարսունքն և երխտատարչունք. յայտնապէս կը խլեն մեր իրաւունքը մեր ձեռքէն և իսպառ-սպուռ մեր ազգութեան սերունդը ջնջելու կը ձգեն: Վասնորոյ կամ պէտք է մեռնիլ և չտեսնել այս սարսափելի վիճակը և կամ վերակենդանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենաց: Այլ ի՞նչ կսպասենք. կեանք չունենք՝ մահէ կը վախնանք. ստացւածքնիս ու վաստակնիս մերը չէ. եկեղեցիք ունենք՝ ամէն օր հալածանաց մէջ է, կը նախատւի»: Այս գաղտնի կազմակերպութեան միանում են Վանի շրջանի գիւղացիները և ահա ինչ են գրում գաղտնի կոմիտէին. «ուստի ալ չկարողանալով տոկալ սոյն անկրելի լուծին՝ ձեզ կը դիմենք ձեզ հետ միանալու. Թերևս դարման մը գտնինք, թէ ինչ միջոցով կարելի է այս չարիքներէն փրկել»: 70-կան թւականների վերջերին էրզրումում հիմնւում է «Գաղտնի ընկերութիւն Բարձր Հայոց» միութիւնը: Նրա անդամներն էին արհեստաւորներ, մանր վաճառականներ և գիւղացիներ:

Այս փաստերը ջոյց են տալիս, որ հայութիւնը ամենուրեք՝ ինքնաբերաբար, տարրերային ձեւով դիմում էր յեղափոխական միջոցների: Անշուշտ, յետագայ պատմագիտական պրպտումները աւելի ու աւելի շատ փաստեր պիտի հանդէս բերեն այդ

ուղղութեամբ*): Ի՞նչ քաղաքական հեռանկար ունեն այս կազմակերպութիւնները—այնքան էլ որոշ չէ, բայց փրկութեան միակ յոյսը նրանք կապում են գէնքի հետ: «Թէ ոուսանալ հարկէ՝ ոուսանանք, բայց փրկւենք, թէ գաղթել՝ գաղթենք, թէ մեռնել՝ մեռնենք, թէ կուե՛լ՝ կուենք, բայց փրկւենք, այս է մեր աղերս առ ձեզ և առ Աստուած», գրում են Վանի գիւղացիները:

Սկզբից և եթ հայկական ազատագրական շարժումը վարակում է ոամկալար տարրերին — գիւղացիներին, արհեստաւորին, մանր վաճառականին: Այս փաստը բնորոշում է նաև մեր յեղափոխութեան յետագայ բնոյթը: Հայ հարուստը միշտ հեռու մնաց մեր քաղաքական շարժումից, բաւականացաւ՝ խոհեմութեան, հնազանդութեան քարոզներ կարգալով հայ յեղափոխութեան: Յեղափոխութեան դլուխ անցաւ ժողովրդից ծնած մտաւորականութիւնը: Այսպիսով հայոց ազատագրական շարժումը ստացաւ ժողովրդական, բայց ոչ ազգային բնոյթ: Հայութեան հարուստն ու վարիչ մասերը չմիացան խոնարհ խաւերի ու մտաւորականութեան հետ, ուստի և հայ յեղափոխութիւնը ստացաւ իսիտ շեշտած ոամկալարական բնոյթ: Այս երևոյթը տալիս էր նրան աւելի գաղափարական դունաւորում, բայց և թուլացնում էր նրան և սահման դնում նրա թռիչքին: Նրան պակասում էր նիւթականը, որ չէր տալիս հայ

*) Առաւ Գիւրք է տալիս տանկահայոց կացութեան և մեր ազատագրական շարժման ծագման մասին Գ. Բահ. Աղամեանի «Գիւան Հայոց պատմութեան» ժԳ հատորը:

բուժուողիան, գործելու փորձը, որ մերժում էր հայ աղնականը:

1885թ. Մկրտիչ Փորթուգալեանը Մարտէյլում հիմնում է «Արմէնիա» թերթը. Վանում կազմուում է առաջին քաղաքական կուսակցութիւնը: «Արմէնականները» սկզբից և եթ չընդգրկեցին յեղափոխական գործելակերպ. նրանք, եթէ կարելի է ասել, ընդդիմադիրներ էին՝ կանգնած օրինական ճանապարհի վրա. համարում էին իրենց Թիւրքիայի քաղաքացի, ուրեմն չգրեցին ուրոյն հայկական քաղաքական նպատակ: Բայց Թիւրքիոյ քաղաքացիութեան գաղափարը ներհակ էր իսլամի և թիւրք պետութեան դրութեան և անգամ այդ սահմանում անհրաժեշտ էր դառնալ յեղափոխական: Ուստի Փորթուգալեանի «Արմէնիա»-ն աստիճանաբար ստանում է յեղափոխական գունաւորում: Արմենականները սկզբում վարչական բարենորոգութիւնները, հայոց ինչքի ու պատւի պաշտպանութիւնը սպասում էին թիւրք կառավարութիւնից: Յետագայում յուսախաբւած, նրանք զինակցում են Հնչակեաններին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ և գործակցում Վանում, որպէս յեղափոխականներ:

Նրանք ձգտում էին զաղափարական մօտիկութիւն ստեղծելու հանուր հայութեան մէջ՝ ուշաուրութեան կենտրոնը դարձնելով Հայաստանը, ընդհանուր միջոցներով բարձրացնել թիւրքահայութեան տնտեսութիւնը և կրթական մակարդակը: Անգամ այս ծրագրով թրքական իշխանութիւնը հալածանք հանեց արմենականների դէմ: Թէ ի՞նչ պէս էր գոհացնում Արմենական կուսակցութիւնը հայութեան, երևում է այն բանից, որ նա դարձաւ

միայն Վանի կազմակերպութիւն, աւելի ապահով խաւի սեփականութիւն: «Նրանց բունը առաւելապէս հանդիսացաւ Վանը, ուր հոսանքի հիմնադիրը մտաւոր սերմնացանի դեր էր խաղացել: Յեղափոխական ռամկավարութիւնն էր այդ հոսանքը, որ քաղաքական դրուշաւոր և շրջանկատ գործելակերպին միացնում էր ինքնապաշտպանութեան և կուլտուրական գարդացման պրոպագանդը» (Դ. Անանուն):

1887թ. Ժընևում հրատարակուում է «Հնչակ»-ը և ապա՝ հիմք է դրւում Հնչակեան կուսակցութեան: Հիմնադիրները ուսանողներ էին՝ կրթւած ուսական և եւրոպական ռամկավար և ընկերվարական գաղափարներով: Ի՞նչ քաղաքական ծրագրով էր հանդէս դալիս այդ կուսակցութիւնը: Իր գործունէութեան ասպարէզը նա համարում էր Թիւրքիան, ուր ձգտում էր՝ «յեղափոխել և ոչընչացնել միապետական կարգերը. փրկել հայ ժողովրդին իր ընդհանուր սարկական դրութիւնից, տալ նրան քաղաքական կարելիութիւն միջամտելու քաղաքական գործերում, վերացնել այն խոչընդոտները, որոնք արգելք են լինում նրա տնտեսական զարգացման, առհասարակ նրա կուլտուրական յառաջադիմութեան»... Ուստի կուսակցութեան «մօտակայ նպատակն է կոիւ մղել միապետական կարգերը տապալելու համար և նրանց փոխարինելու հանրային ռամկավարական, սահմանադրական կարգերով»:

Սա ընդհանուր քաղաքական պահանջ է, որ առաջադրւում է այդ կուսակցութիւնը, սակայն, ի՞նչպէս է լուծում հայկական հարցը: Նրա տեսա-

կէտով հայկական հարցը թիւրքահայութեան հարցն է և քաղաքական հայութիւնը «կազմում են թիւրքահայերը, և նրանց բնակավայրը մեր հայրենի հողի ամենամեծ տարածութիւնն է»: Այստեղ «թիւրք տէրութեան միապետական կարգերը՝ քաղաքական, հասարակական ու տնտեսական անտանելի ճնշման են ենթարկում հայ ժողովրդին» և այդ պայմաններում «հնարաւոր չէ որեէ՛յ յառաջադիմութիւն»:

Կուսակցութիւնը պահանջում է 1. «որ հայ յեղափոխական գործունէութիւնն այսօր բացառապէս նւիրւի թիւրքահայ ժողովրդային դատի պաշտպանութեան և լուծման համաձայն մօտակայ նպատակի. 2. որ, ուրեմն, յեղափոխական գործունէութեան ասպարէզը թիւրքահայաստանն է, 3. որ հայ ժողովրդի և Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից ընդմիջտ պէտք է զատւի թիւրքական կայսրութեան ճակատագրից, ըստ որում պտմական պահանջ ու անհրաժեշտութիւն է ներկայանում հայ ազգային անկախութիւնը, որն էլ այդպիսով կազմում է մօտակայ նպատակի մի հիմնական մասը և առաջին պայմանը»:

Այսպիսով, Հնչակեան ծրագիրն իր քաղաքական պահանջով սերտ առնչութեան մէջ է մտնում ժամանակի հայ քաղաքական մտածողութեան հետ: Յատկապէս Բաֆֆին այդ ծրագրի հոգեհայրն է: Հայաստանի անկախութեան գաղափարը նա է ստեղծել իր «Խենթ»-ի մէջ: Խրիմեանը, Ալիշանն ու Վարժապետեանը մթազնած, աղօտ զգացին նրա ահրաժեշտութիւնը: Հնչակեան կուսակցութիւնը անկախ Հայաստանը պատկերացնում է «մեր

հայրենի հողի ամենամեծ տարածութեան վրա»՝ թիւրքահայաստանի: Այստեղ էլ նա հետևում է Բաֆֆուն, որը Ալաշկերտի հովիտն է համարում անկախութեան կենտրոնը: Ապա՝ կար և իրաւական հիմունքը. թիւրքահայաստանը արդէն միջազգային դիւանագիտութեան նիւթ էր: Կար և բարոյական հիմունքը: Ողջ հայութիւնը արդէն հետաքրքրւում էր հայկական հարցով, նա դառնում էր համազգային սեփականութիւն: 61-րդ յօդածը ամենքի ուշադրութիւնը դարձրեց դէպի թիւրքահայաստան, և Հայաստան ասելով՝ հասկացեց թիւրքաց Հայաստանը, հայկական դատ ասելով՝ հասկացեց թիւրքահայոց դատը: Եւ ժամանակի ամբողջ հրապարակախօսութիւնը՝ Գ. Արծրունի, Սպանդարեան, Ար. Յովհաննիսեան, Բաֆֆի՝ հայկական հարցը նոյնացնում էին տաճկահայութեան հարցի հետ: Ռուսահայութիւնը կա՛մ պահեստի մի բանակ էր բոլորի համար՝ նիւթապէս, բարոյապէս օժանդակելու թիւրքահայութեան, կա՛մ, չընենելով քաղաքական նպատակներ՝ ջանում էր որեէ՛ ձևով պահել իր մշակութային-կրթական հաստատութիւնները:

Այսպիսով, Հնչակեան կուսակցութիւնը հաւաքում է, խտացնում իր մէջ հայ «բանաւոր» յեղափոխութեան գաղափարները և ձևակերպում, որպէս ծրագրային պահանջ, ուստի և այդ կուսակցութեանն է պատկանում Հայաստանի անկախութիւնը ծրագրային հարց դարձնելու պատիւը: Հայաստանի ազատագրման լաւագոյն միջոցը նա համարում է ժողովրդական ըմբոստացումը, ապստամբութիւնը: Այս տեսակէտը մշակել էր տասնամեակների ըն-

Թացքում, հայկական տառապանքի անմիջական ազդեցութեան տակ: Հնչակեան կուսակցութեան մնում էր ապացուցանել, թէ որքան հնարաւոր է իրականացնել պայքարի այդ միջոցներն ու ազգային ազատագրութեան գաղափարը: Այդ կողմից, զժրախտարար, նա սայթաքեց. թէ իր կաղմակերպչական եղանակով, թէ լեկավար մասի անձնական կազմով՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը չդարձաւ այն ոյժը, որ հայութիւնը մղելու էր դէպի ազատագրական աշխատանք:

1890թ., Թիֆլիսում, հիմնուած է Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը, որ նոյնպէս գործն էր ոռոսական ժողովրդական-ընկերվարական գաղափարախօսութեամբ կրթւած ոռոսահայ մտաւորականութեան. նրանց գաղափարները օտար, անհարազատ չէին մեր իրականութեան: Նրանք ձեւաւորել, յարմարել էին մեր պայմաններին, հայացել և դարձել ազդակը հայ կեանքի, իսկ նրանց կրողները՝ շարունակողը հայ քաղաքական մտքի: Ահա ինչու միանգամայն սխալ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարախօսութիւնը բացատրել լոկ օտար ազդեցութիւններով և յայտարարել, թէ նա անհարազատ է մեր կեանքին:

Ազդեցութիւնների հարցը շատ հետաքրքրական է ու շատ բարդ: Մեր մտաւորականութեան ամբողջ պատմութիւնը եւրոպական և ոռոսական մտաւոր-քաղաքական ազդեցութեանց պատմութիւնն է. սակայն, այդ խնդրի արտաքին կողմն է լոկ, և ովքեր միայն այդ են տեսնում, չեն կարող ըմբռնել մեր պատմութեան ներքին իմաստը: Օտար գաղափարներ, օտար սկզբունքներն ուռձագի ու

բեղմնաւորել են մեր իրականութեան մէջ այնքան, որքան հող են գտել այնտեղ, այդ ձևով մերել են տիրող պայմաններին, ազգայնացել-հայացել: Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարախօսութիւնն էլ օտար էր միայն արտաքին ձևով. իր ներքին բովանդակութեամբ նա շարունակուած է դնել և լուծել այն հարցերը, որոնք հասարակական ժառանգականութեամբ ստացել էր նախորդ սերնդից: Ընդամենը երկու տարի յետոյ Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը վեր է ածուած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, որով աւելի ներդաշնակութիւն է մտնում նրա աշխարհահայացողութեան և գործելակերպի մէջ: Ի՞նչ քաղաքական իրէալ էր դնում Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

1892թ. ընդունւած ծրագրում այդ ձևակերպւած է այսպէս. «Հ. Յ. Դաշնակցութեան նպատակն է ապստամբութեան միջոցով Թիւրքաց Հայաստանի մէջ ձեռք բերել քաղաքական ու տնտեսական ազատութիւն»: Եւ միայն այսքան: Նրա պահանջները չեն անցնում քաղաքական ռամկավարութեան սահմաններից: Նա ձգտում է ստեղծել իրաւական պետութիւն և ապահովել հայութեան ազգային բնականոն զարգացումը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր ծրագրում, քաղաքական իրէալը յստակօրէն չի ձևակերպել. Հնչակեանները աւելի սրոջ պատասխան էին տալիս առաջադրած հարցին: Ծրագրի մէջ հանդիպում ենք այսպիսի նախադասութեան. «ապագայ ազատ Հայաստանի մէջ իշխող ժողովրդական ռամկավարական կառավարութիւնը...» Ուրեմն, Հայաստանը կառավարութիւն ունի, այսինքն գերագոյն իշխանութիւն. բայց

որոչ չէ Ադատ Հայաստանի անկախ լինելը, որովհետև կառավարութիւն ունենալը միայն անկախ պետականութեան յատուկ չէ, այլև ուրիշ ձևերին, օրինակ՝ դաշնակցական (Ֆէդերատիւ) ձևին: Արդ՝ հարց է ծագում, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրում հայութեան քաղաքական խնդիրը լուծուում էր դաշնակցութեամբ, թէ՛ անկախութեամբ: Անկախութեան հաւանականութիւնը բղխում է մեր հասարակական-քաղաքական մտքի ընթացքից: Դաշնակցային ձևը միանգամայն նոր գաղափար էր լինելու մեր քաղաքական ըմբռնումների մէջ և խորթ ընդհանուր միտումին: Սակայն, ընդամենը մի տասնեակ տարի յետոյ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յարում է դաշնակցութեան գաղափարին: Եթէ նա, իրօք, «ազատ Հայաստանը» պատկերացնում էր անկախութեան ձևով, ապա այդ թուիչքը՝ անկախութիւնից դէպի դաշնակցութիւն՝ դիւրութեամբ չէր անի: Յամենայն դէպս, խնդիրը մնում է մութ և արժէ, որ մեր քաղաքական մտքի այս կէտը ենթարկւի լուսարանութեան:

1892թ. ծրագիրը վերլուծութեան է ենթարկում Թիւրքիայում գոյութիւն ունեցող քաղաքատնտեսական պայմանները, բայց ոչ մի խօսք չի ասում ռուսահայութեան մասին: Ասել է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն իր գործունէութեան միակ վայրը համարում է Թիւրքահայաստանը: Աշխատանքի եղանակն էլ նոյնն է. «այս բոլորին, ասում է Հ. Յ. Դ. ծրագիրը՝ վերլուծելով տաճկահայ իրակա՞նութեան պայմանները, վերջ կարող է տալ միմիայն բռնի յեղափոխութիւնը, և մենք ալ ասոր կը դիմենք. պէտք է թօթափել այդ խայտառակ

լուծը, ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ ընթիւմը, ձեռք բերել ազգերու համերաշխութիւն, աշխատանքի ազահովութիւն, խղճի, խօսքի և համոզմունքի ազատութիւն»: Այս միջոցը որդեգրել էր և Հնչակեան կուսակցութիւնը. այս տեսակէտից նրանց մէջ տարբերութիւն չկայ:

Այժմ, մի հարց պիտի հետաքրքրի մեզ. ինչո՞ւ հայ քաղաքական միտքը սկսած 70-կան թւականներէից և հայ քաղաքական կուսակցութիւնները 80-կան թւականից Հայաստանը որոնում էին Թիւրքիոյ սահմաններում: Ռուսահայաստանը նոյնքան իրաւունք ունէր Հայաստան համարելու պատմական ու ազգազրական տեսակէտից, որքան և Թիւրքահայաստանը: Բայց ամբողջ 19-րդ դարում հայ քաղաքական մտածողութիւնը և կուսակցութիւնները որևէ քաղաքական ձևակերպում չուին ռուսահայութեան պահանջներին: Նազարեանի դասական բանաձևը մնաց իր ոյժի մէջ մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Ինչո՞ւ հայութիւնը իր ուշքը դարձրեց միայն Թիւրքահայութեան վրա: Դրա համար գոյութիւն ունէին մէկից աւելի պատճառներ:

Սկսած 17-րդ դարից Թիւրքիայի պատմութիւնը նահանջների, անկումների, ներքին և արտաքին պարտութիւնների պատմութիւն է: 18-րդ և 19-րդ դարերում նա ստիպւած է լինում թողնել Բաղկաններին երեք քառորդը, Ղրիմը, ասիական հողերի մի զգալի մասը, բազմաթիւ կողիներ Միջերկրական ծովում, հրաժարել հիւսիսային Ափրիկէից և աստիճանաբար հաւաքել ու կծկել Փոքր-Ասիայի շուրջը և դրաւել ինքնապաշտպանութեան դիրք:

Երկու դարից աւելի եւրոպական մեծ պետութիւնները աշխատել են հնար եղածին չափ համեղ պատառներ կտրելու «Հիւանդ մարդու» դիակից: Թիւրքիան եղել է միջազգային վաճառքի, առևտրի առարկայ: Նա դիմում էր դէպի անկում: 19-րդ դարում մեծ պետութիւնների կողքին երևում են Թիւրքիայի մարմնից իսկ ծնունդ առած նոր ազգութիւններ, որոնք ձգտում են տէր դառնալ իրենց հայրենի հողին: Սրանց ժառանգական իրաւունքը ճանաչուում է մեծ պետութիւնների կողմից, և Թիւրքիոյ պետութեան սահմաններից դուրս և նրա հաշիւն ստեղծւում են Յունաստան, Ռումանիա, Բուլղարիա և մի շարք կիսանկախ պետութիւններ, որոնք շատ շուտով կամ անկախանում են, կամ միանում ազգակից պետութեան՝ Յունաստանին, Բուլղարիային:

Ազգութիւնների անկախութեան սկզբունքը, որ մասամբ յաղթանակել էր միջին Եւրոպայում, յաղթանակում է և Բալկաններում, Թիւրքիոյ սահմաններում:

Կար և մի երկրորդ պատճառ. Թիւրքիան ոչ միայն անդամահատուում էր, այլև թուլանում էր ներքնապէս. նա միաձոյլ, կենտրոնացած պետութիւն չէր: Կենտրոնախոյս ուժերը նրա մէջ աւելի էին իշխող, քան կենտրոնաձիւղ ուժերը: Թիւրքիան երբեք չունեցաւ ազգային հոգեղէն մշակոյթ, որ հաւաքէր Թիւրք տարրի շուրջը բոլոր ոչ-Թիւրք տարրերին: Նա մի Պրուսիա չէր, որ հաւաքէր, միացնէր իր մշակութային-քաղաքական ուժով ոչ-Թիւրք տարրերին, ո՛չ էլ մի Իլ դը Ֆրանս կամ Մոսկա էր: Թիւրքիան միայն Թիւրքիա էր՝

անքաղաքակիրթ, անքաղաքադէտ, որին պատմութիւնը ոչինչ չի սովորեցնում, որի մտայնութեան ու գործի մէջ ոչինչ չի փոխուում: Ազգութիւններ, ցեղեր, կրօնների պայքարը թուլացնում էր նրան, աստիճանաբար քանդում հիմքը: Յարատև անիշխանութիւնը, անապահով կեանքը, արհամարհանքն ու հալածանքը դէպի հպտակ ազգերն ու կրօնները՝ մղում էին, որ ազգային միութիւնները իրենց պահանջների բաւարարումն որոնէին ոչ քէ Թիւրքիոյ ներսում, այլ Թիւրքիոյ պետական սահմաններից դուրս: Ազգերի ազատագրումը Թիւրքիոյ լծից տեղի ունեցաւ անջատման նախապահով և երբեք ինքնավարութեան կամ դաշնակցութեան:

Անշուշտ, Թիւրքիոյ քաղաքական անկման այս փաստերը ինկատի ունէին հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները և կուսակցութիւնները, երբ Հայաստանը որոնում էին Թիւրքիոյ սահմաններում և պայմանաւորում էին քաղաքական անկախութեամբ: Մանաւանդ, որ հայոց հարցն էլ արդէն իրաւական ձևաւորումն էր ստացել, որպէս միջազգային քաղաքականութեան նիւթ: Եւ հայ քաղաքական միտքը Բերլինի 61-րդ յօդւածը համարում էր դէպի անկախութիւն տանող առաջին քայլը:

Ռուսաստանը Թիւրքիա չէր. մինչ 17-րդ դարից Թիւրքիայի անկման շրջանն է սկսւում, այդ դարից Մոսկւան մեծանում է, ընդարձակւում բոլոր ուղղութեամբ և 18-19-րդ դարերում դառնում է համաշխարհային քաղաքականութեան որոշիչ ազդակներից մէկը: Նորանոր ազգեր ու ցեղեր, եր-

բեմնի անկախ պետութիւններ մտնում են նրա պետական մարմնի մէջ: Նա աստիճանաբար վեր է ածւում եւրոպական պետութեան, զարկ է տալիս նոր տնտեսական ձևերին, զարգանում է մշակոյթով: Յատկապէս ուսական մշակոյթը, գրականութիւնը, դպրոցը, գիտութիւնը՝ դարձան հպատակ ազգերին, կրօններին ու ցեղերին ուս պետականութեան շուրջ հաւաքող ու կենտրոնացնող ոյժը: Դրան զարկ աւեց արդիական տնտեսութիւնը և հաղորդակցութեան միջոցները, որոնք ամենուրեք տարան ուսացում՝ գրականութիւն, դպրոց, լեզու... Ռուսական մշակոյթը այն հնոցն էր, որի մէջ այլացեղ հպատակները եկուում էին, յղկւում ու կորցնում իրենց առանձնայատկութիւնները և հաւասարում:

Ռուսաստանը Թիւրքիա չէր, և բնական է, որ հայութիւնը շատ երկար ժամանակ չկարողացաւ ուսահայութեան համար դնել ազգային-քաղաքական իրէտալ: Կար և այն հանգամանքը, որ հայութեան փոքր ուժերը անկարող էին գործելու երկու ճակատի վրա. անհրաժեշտ էր կենտրոնանալ մէկ ճակատի վրա, մէկ թշնամու դէմ՝ միւսում դրաւելով լոկ ինքնապաշտպանութեան դիրք: Այս է պատճառը, որ հայութիւնը իր գէնքն ու զրահը, իր բարոյական ու ֆիզիքական բովանդակ կորովը հանեց Թիւրքիոյ դէմ, ուր

Ձար սուլթանի ոսկի քախտը քարոսեցաւ, վար ընկաւ, Թախտի տակէն հագար ազգաց ազատութիւն ծագեցաւ:

Իսկ Ռուսահայաստանում բաւականացաւ պահելով դպրոցներ, բարեգործական հիմնարկութիւններ ու հրատարակչական ընկերութիւններ. և

համախմբելով եկեղեցու շուրջը՝ հայութիւնը Ռուսահայաստանում դարձաւ ապաքաղաքական տարր:

Սակայն, ամբողջ 19-րդ դարում յեղափոխական շարժումները անպակաս էին Ռուսաստանում: Նրանք աւելի ուժեղացան դարի վերջին և, մանաւանդ, 20-րդ դարի սկզբին, երբ յեղափոխական ալիքները տալին ու վրա արին ամբողջ Ռուսաստանը: Ընկերային և ազգային հարցերը դարձան կենտրոնական խնդիրներ. բոլոր ազգութիւններն սկսեցին ձևակերպել իրենց ազգային-քաղաքական բաղձանքները: Հայութիւնը ևս չէր կարող անտարբեր մնալ: Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան երրորդ ընդհանուր ժողովը՝ 1904թ. «ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը կովկասեան յեղափոխական կուռի մէջ՝ որոշեց այդ վարել առայժմ ինքնապաշտպանութեան հողի վրա»: Բայց ընդամենը մի տարի յետոյ խնդիրն այնքան հասունացաւ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խորհուրդը որոշեց՝ «կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան»: Ապա, 1905թ. յունիսին, հրատարակուում է կովկասեան գործունէութեան նախագիծը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը թողնում է չէզոքութիւնը Ռուսահայաստանի վերաբերմամբ, «ուր հայութեան և միապետական կառավարութեան միջև սկսած կռիւը մի բնական անխուսափելի հետևանք է հայ տարրի առաջադիմութեան և այն վայրենի հալածանքների, որ ցարիզմը երկար տարիներից է վեր մղում է հայ ժողովրդի, իբրև ուրոյն

կուլտուրական մի համայնքի դէմ»: Արդ, Ի՞նչպէս կարելի էր ապահովել այդ «ուրոյն կուլտուրական համայնքի» բնականոն զարգացումը: Հ. Յ. Դ. Նախագիծը պատասխանում է դրան, թէ՛ «յեղափոխական կուլի միջոցով նա՛ (Հ.Յ.Դ.) ձգտում է դաշնակցական (Ֆեդերատիւ) ռամկավարական մի կազմակերպութեան ամբողջ Անդրկովկասի համար ամենալայն տեղական ինքնավարութեամբ»: Եւ շեշտում է. «Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնակից մասը՝ կապւած Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան...» և այլ կապերով:

Կովկասեան Նախագիծը հայոց քաղաքական ականդական մտքից անում է մի մեծ շեղում: Հայ միտքը և քաղաքական կուսակցութիւնները այժմ հոգացողութեան նիւթ են դարձնում և՛ Ռուսահայաստանը: Անշուշտ, այդ նորութիւն չէր, բայց բանաձևը այլևս անբաւարար էր ռուսահայոց հարցի լուծման համար, անբաւարար էր և «Պօլոժենիայ»-ի տւած լուծումը: Հայոց ազգութիւնը պիտի ստանար աշխարհիկ գունաւորում և աւելի զօրաւոր միջոցներ իր պարզացման համար: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը Ռուսահայաստանը ձեւակերպում է, սրպէս քաղաքական միաւոր՝ դաշնակցած Անդրկովկասի, Ռուսաստանի հետ: Այս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան խոշոր գործերից մէկն է 7 հանդէպ հայ քաղաքական մտքի զարգացման: Հայութիւնը թողնում է իր ապաքաղաքական դիրքը և պայքար է մղում ազգային ստացւածքները աւելի կատարեալ մի-

ջոցներով ապահովելու համար: Այս մի մեծ բեկումն էր մեր քաղաքական մտքի մէջ, որ չէր կարող տեղի ունենալ առանց ցնցումների: Ամբողջ 19-րդ դարում հայութիւնը հայ ազգութեան պատկանող ռուս քաղաքացի էր, այժմ ուզում է լինել հայ քաղաքացի՝ հայ ազգութեան պատկանող: Պետութիւնը և ազգութիւնը պիտի յարմարեն իրար, նրանց սահմանները, ըստ կարելոյն, պէտք է նոյնանան: Սա կատարեալ անկախութիւն չէ, և ռուսական առաջին յեղափոխութեան ժամանակ ոչ մի ազգ անկախութեան պահանջը չէր դնում. ազգային-քաղաքական պահանջները ձեւակերպւում էին լոկ դաշնակցութեան միջոցով:

Բայց անդրկովկասեան դաշնակցութեան դադարի պիտի փոխէր նաև Տաճկահայաստանի խնդրի լուծման ձևը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, 1907թ. Ընդհանուր ժողովում, նոյնպիսի դաշնակցական ռամկավարական պետականութիւն է ծրագրում և թիւրքահայաստանի համար: Մի կողմից հայ քաղաքական միտքը անում է մեծ յառաջադիմութիւն՝ Հայաստան համարելով և ռուսահայկական հողամասերը և նրա համար ևս դնելով քաղաքական պահանջներ, միւս կողմից, դէթ ծրագրում, հրաժարւում է թիւրքահայաստանի անկախութիւնից՝ համարելով այդ հայութեան ուժերից վեր բան: Սա նորէն մի մեծ բեկումն էր մեր մտաւորական պատմութեան մէջ: Անշուշտ, հայ մտքի բնաշրջման տեսակէտից, սերունդների մշակած անկախութեան դադարից հրաժարելը և դաշնակցութեան կառչելը դրական քայլ չէր, բայց աւելի հնարաւորութիւններ էր ցուցահանում

իրականանալու. դաշնակցութեան շուրջը շատ
աւելի կուսակիցներ կարելի էր հաւաքել, քան
անկախութեան: Թիւրքահայ հարցի շուրջը միջադ-
գային դիւանագիտութեան խաղերը աւելի բարդ
էին, աւելի հակամարտ, քան կարելի էր պատկե-
րացնել: Ապա՝ Թիւրքիան կարծեք վերածնու-
թեան, նոր ուղիներով գնալու փորձեր էր անում:
Թիւրքահայաստանի ապագան, տեւալ պայման-
ներում, հնարաւոր էր լուծել միայն Թիւրքիոյ
ներսում՝ դաշնակցային ֆանապարեով և ոչ Թիւր-
քիոյ սահմաններից դուրս անկախութեան ուղիով:
Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդ գաղափարական
դիջումը արաւ ստանալու համար հնարաւորը:

Այսպիսով Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ընդարձա-
կում է, ամբողջացնում է Հայաստանի գաղափա-
րը. Հայաստան է և մեր երկրի ուսական մասը:
Սա լրացումն է Բաֆֆու Հայաստանի ըմբռնումի:
Բաֆֆին և հնչակեանները ստեղծում էին մի
Հայաստան, բայց չէին հաւաքում մի պետակա-
նութեան հովանու տակ բովանդակ հայերին.
Ռուսահայաստանը ու հայ ժողովրդի մի խոշոր
հատւածը մնում էր այդ պետականութիւնից
դուրս. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ստեղծում է երկու
Հայաստան՝ Թիւրքիոյ և Ռուսաստանի սահման-
ներում, բայց երկուսն էլ օժտում է պետական —
քաղաքական գործառնութիւններով: Անշուշտ,
չատ անբնական և մեր ազգային դերադոյն շահե-
րին հակասող էր թւում երկու Հայաստանների
ստեղծումը կողք-կողքի՝ միևնոյն մշակոյթի տէր,
միևնոյն պատմական անցեալն ապրած, նոյն լեզ-
ւով խօսող, իրար համար պայքար մղած ազգու-

թեան համար, բայց այդ բոլորում էր իրերի
հարկադրական թելադրանքից, որի հանդէպ հա-
յութիւնը իր ուժերով պայքարել չէր կարող:
Դաշնակցական ձևը, տեւալ պայմաններում, միակ
հնարաւոր միջոցն էր բովանդակ հայկական
երկրամասը Հայաստան դարձնելու և լաւագոյն
ձևով լուծելու թէ՛ ուսահայ և թէ՛ Թիւրքահայ
հարցը: Ուստի, մնում էր գործակցել ոուս յե-
ղափոխական մտաւորականութեան՝ կանգնելով
ազատ, դաշնակցական Ռուսաստանի տեսակէտի
վրա, ձգտել նոյնը պատրաստելու և Թիւրքիա-
յում՝ դաշնակցելով ճնշւած ազգերի յեղափոխա-
կան տարրերի հետ: Մինչև որ բռնութեամբ
բաժան-բաժան եղած մեր հայրենիքը փաղափա-
կանապէս միանար ու անկախանար, պատմական
անհրաժեշտութիւն էր, որ անցնէր դաշնակցու-
թեան ուղիով: Այդ լինելու էր մի նոր նւաճում,
ազգային ուժերի հաւաքման, նոր արժէքների
կուտակման՝ մի շրջան, երբ գիտակցօրէն պիտի
նախապատրաստէր ազգային-քաղաքական իդէա-
լի՝ Հայաստանի անկախութեան և երկու Հայաս-
տանների միացման գործը: Սակայն այդպէս չե-
ղաւ:

Համաշխարհային պատերազմը և ուսական
յեղափոխութիւնը եկան հիմնովին փոխելու ժա-
մանակակից առաջաւոր մարդկութեան ընկերային
և քաղաքական որոնումների ընթացքը: Սխալ է
կարծել, թէ պատերազմն ունեցաւ միայն աւերիչ
հետևանքներ, թուլացրեց Եւրոպան տնտեսապէս,
քաղաքական ուժի կենտրոնը փոխադրեց Ամերի-
կա: Պատերազմն ունեցաւ և դրական հետևանք-

ներ: Նախ՝ հետևողական ուսման արդյունքների գա-
ղափարը երբեք այնքան հզոր չի եղել, որքան
պատերազմից յետոյ: Նա դարձել է եւրոպական
հասարակական-քաղաքական մտքի առանցքը.
Կեանքը իր բոլոր արտայայտութիւններով, մարդ-
կային բոլոր մշակութային արժէքները ենթարկ-
ւում են ուսման արդյունքների: Սա պատերազմի
դրական հետևանքներից մէկն է:

Երկրորդ հարցը, որ բխում է առաջինից.
ազգային խնդրի լուծումն է ըստ ինքնորոշման
երաւունքի: Թէ համաշխարհային պատերազմը և
թէ, մանաւանդ, ռուսական յեղափոխութիւնը
ամենագորաւոր խթանը հանդիսացան ազգերի
աղատագրման: Եւրոպական ցամաքի վրա ազգա-
յին հարցը, ընդհանուր առումով, լուծւած է,
կարող են լինել միայն սրբազրումներ. մի բան, որ
պատերազմի և յեղափոխութեան դրական հետևան-
քն է հանդիսանում: Վերջին տասնամեակը ուժգ-
նօրէն ցնցեց ազգերի հոգին. ուր չկար ազգութիւն՝
ստեղծւում է, ուր որ ազգութեան գիտակցութիւնը
բաժին էր ընկած միայն մտաւորականութեան՝
դառնում է գանգաւորների սեփականութիւն, ուր
գանգաւորներն ունեն այդ գիտակցութիւնը՝ պա-
հանջում են քաղաքական անկախութիւն: Ան-
շուշտ, այդ նորութիւն չէր, բայց նրանց՝ հա-
մախմբելու « ք ա դ ա ք ա կ ա ն ա ն օ թ ի »
մէջ: Այդ միտումը ընթանում է արեւմուտքից
դէպի արեւելք, և չկայ մի պատնէշ, որ կասեցնէ
ազգութիւնների յաղթական ընթացքը: Մինչեւ
համաշխարհային պատերազմը Եւրոպայում և
Առաջաւոր Ասիայում ազգային միտքը ընթանում

էր դաշնակցութեան—ֆեդերացիայի ուղիով: Այդ
էր համարւում ազգային կնճռոտ խնդրի լաւագոյն
լուծումը: Դաշնակցութեան էին ձգտում Աւստրո-
Հունգարական, Ռուսական կայսրութեանց և
Թիւրքիայի մէջ բնակւող ազգութիւնները: Պատե-
րազմը և յեղափոխութիւնը աւերակների կոյտ
դարձրին ժամանակակից ամենամեծ բռնակալու-
թիւնները՝ իրենց միջնադարեան հաստատութիւն-
ներով ու դադարեցրին կործանեցին ցարական
Ռուսաստանը, Հարսուրդների Աւստրո-Հունգա-
րիան, իսլամական Թիւրքիան: Նրանց խորտակւած
դահերի վրա յայտարարեց ազգութիւնների քա-
ղաքական անկախութիւնը. դաշնակցութիւնը նոր
պայմանների համար արդէն անպէտք էր:

Հայութեան երկու պատմական թշնամիները
այլևս գոյութիւն չունէին. ազատագրւած հայու-
թեան կամքը ոչնչով չէր բռնադատւած: Դարերով
պետականութիւնից գուրկ հայը կանգնած էր պզ-
գային պետութիւն կազմելու անհրաժեշտութեան
հանդէպ: Պահ մի հայը չլմեց, չըմբռնեց անգամ,
ինչ է կատարւում իր շուրջը, դարերի իշխողը՝
Թիւրքիան մահամերձ էր, քիւրդն արիւնաքամ,
ռուսը՝ ներքին անիշխանութեան գոհ: Հայը ըս-
կզգրում ինքն իրեն չգտաւ. անսովոր էր առանց
օտարի իշխանութեան ապրելու: Ապա աստիճա-
նարար հաւաքեց ուժերը, ըմբռնեց մեր պատմա-
կան կեանքի գերագոյն վայրկեանի հրամայական
պահանջը՝ կառուցանել Անկախ ու Միացեալ Հա-
յաստանի պետականութեան շէնքը: Հայ քաղա-
քական միտքն էլ արաւ այն թռիչքը՝ ինչ որ
Եւրոպայում. դաշնակցութիւնը Ռուսաստանի և

Թիւրքիոյ հետ տեղի տւեց Հայաստանի կառարեալ անկախութեան: Եւ այդ անդրադարձաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ծրագրի վրա: Կուսակցութեան Գրդ Ընդհանուր ժողովը, առաջինը, որ տեղի ունեցաւ Հայաստանի մայրաքաղաքում, մեծ խանդավառութեամբ այսպէս ձեւակերպեց հայութեան քաղաքական իդէալը. «Հայաստանը պիտի ըլլայ ժողովրդավար, անկախ հանրապետութիւն, որի սահմանների մէջ պիտի միանան նախկին ուսահայկական ու տաճկահայկական հողերը»:

Այսպիսով հայ քաղաքական միտքը նորէն վերադարձաւ Հայաստանի անկախութեան, բայց այս այլևս Բաֆֆու և հնչակեանների Թիւրքաց Հայաստանի անկախութիւնը չէ, այլ Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը: Նրա մէջ մտել են և «նախկին ուսահայկական հողերը»: Միացեալ ու Անկախ Հայաստանի գաղափարի մշակումը Հ.Յ.Դաշնակցութեան մեծագոյն գործն է՝ կատարած հայ ժողովրդի և պատմութեան հանդէպ: Այս ձևով հայ քաղաքական միտքը ամբողջանում է Հ.Յ.Դաշնակցութեան մէջ. այստեղ ներդաշնակօրէն լուծւած է և՛ հողի, և՛ մշակոյթի, և՛ պետականութեան հարցը: Եւ այս պատահականութիւն չէ. մեր հասարակական մտքի ներքին զարգացման ու համաշխարհային պատմութեան ընկերային փոխադարձութիւնը ա՛յդ էին թելադրում:

Վերջացնենք. մեր հասարակական-քաղաքական մտածողութիւնը Միացեալ ու Անկախ Հայաստանով դառնում է լիակատար ու ամբողջական: Փակում է հայոց պատմութեան մի նշանաւոր

էջը՝ լի դադափարական բովանդակութեամբ: Նա սկսել է Արովեանով և վերջացել անկախութեան յայտարարումով՝ 1918թ. Մայիսի 28-ին: Մայիսի 28-ը Հ.Յ.Դաշնակցութեան ստեղծագործութիւնն է, բայց ստեղծագործութիւնն է նաև վերջին դարաշրջանի մտաւորականութեան, որը միտք յոգնեցրեց, արիւն թափեց, հերոսական պայքար մղեց ամենուրեք՝ հայի ազգային-քաղաքական և մարդկային-քաղաքակրթական շահերը պաշտպանելու համար: Առանց նրա անհասկանալի կը լինէր Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործը, իսկ առանց Հ.Յ.Դաշնակցութեան՝ աննկատելի կը դառնար Մայիսի 28-ի անկախութիւնը:

Նրանք շողկապւած դադափարներ են: Եւ լաւագոյն երախտադիտութիւնը ուղղւած մեր վերածննդների հասցէին կը լինէր՝ խորացնել ու տարածել Հայաստանի անկախութեան դադափարը հայ ժողովրդի լայն խաւերում:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ
ԼՈՒԾՈՒՄՆ ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Վերը թւած փաստերը և մեր պատմութեան ընթացքը ցոյց են տալիս, ընդգծում են նաև Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործի իմաստը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ամենից առաջ, հայկական ազգային կուսակցութիւն է, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Գերմանիայում Սոցիալ-Դեմոկրատիան ազգային է, Անգլիայում՝ Բանւորական կուսակցութիւնը, Ֆրանսիայում՝ Ընկերավարական կուսակցութիւնը, Ռուսաստանում՝ սոցիալիստ-յեղափոխականները և այլն: Այս բոլոր կուսակցութիւնները ազգային են ծագումով և իրենց ազգային կեանքի դարդացման և քաղաքական մտքի բնաշրջման մի փուլն են: Նրանց յաջողութեան ու կենսունակութեան դրաւականը, նաև առանձնայատուկ յատկանիշների պատճառները պէտք է որոնել Գերմանիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի պատմութեան մէջ: Այս բոլոր ընկերավարական կուսակցութիւնները, նրանց հետ միասին և Հ.

Հ. Դաշնակցութիւնը, ընդունում են, որ հանրամարդկային մշակոյթի արժէքները ստեղծւում ու մշակւում են միայն ազգային շրջանակում, ու ազգային արժէքները պաշտպանել՝ նշանակում է մարդկային քաղաքակրթութիւնը պաշտպանել: Ժամանակակից ազգութիւնը ուսման վարական է: Նա իր մէջ ընդգրկել է ուսմանը, ժողովուրդը: Եւ ազգային գործերով գրադւելը այժմ ուսման իրաւունքն է ու պարտքը: «Ազգային մշակոյթը, ասում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը, կը թափանցէ ժողովրդական լայն գանգաւաններուն մէջ և կը դառնայ անոնց սեփականութիւնը և անոնց յառաջադիմութեան միջոցը: Ժողովրդական գանգաւանները իրենց անշարժ վիճակէն նետւելով գիտակից կեանքի ասպարէզը՝ երևան կը հանեն թագուն ուժեր մշակութական-ընկերային աշխարհի մէջ»:

Որպէս ազգային-ընկերավարական կուսակցութիւն՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ջանում է պաշտպանել հայ ուսման արդարացիութեան բովանդակ շահերը՝ տնտեսական, քաղաքական, ընկերային ու մշակութային: Նա ընդունում է, որ պատմութեան զարգացումը կատարւում է ազգային շրջանակում: Անգամ այնպիսի առարկայական երեւոյթներ, որպիսին դասակարգային պայքարն է, կամ արհեստակցական շարժումը, ունեն ազգային բնոյթ և ստանում են ազգային դունաւորում: «Որքան պրոլետարիատն ու նրա գաղափարայնութիւնը աւելի վարդացած, աւելի փորձւած և ինքնուրոյն են, այնքան դասակարգային շարժումը դառնում է աւելի ինքնատիպ, ընդունում է

տեղական կամ ազգային բնոյթ և դասակարգային կուսակցութիւնը վեր է ածուում՝ ազգային-դասակարգային կուսակցութեան» (Խաժակ)։ Իւրաքանչիւր դասակարգային կամ կուսակցական կազմակերպութեան մէջ որոշ չափով խտացւած է ազգային պատմութեան փորձը, անհրաժեշտն ու առաջադրւած խնդիրները։

Փորձեցինք, ընդհանուր դժբրով, ցոյց տալ, թէ դադարներէ և դործելակերպի ինչ կապ կայ 19-րդ դարի հայ քաղաքական մտքի և Հ.Յ. Դաշնակցութեան մէջ։ Տեսանք, որ նա շարունակողն է մեր մտաւորականութեան դործի, լրացնում, շտկում և ներդաշնակում է, տեղին ու ժամանակին յարմարեցնում այն խնդիրները, որ հայ միտքը դրել է նախընթաց դարում։ Շարունակելով իր նախորդների աշխատանքը՝ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը առաջադրել է մի ամբողջական քաղաքական աշխարհայեցողութիւն, որը, սակայն, տակաւին իրականացած չէ։ Այս նշանակում է, որ նա դեռ անելիք ունի։ Հայկական կեանքում Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը միակ կուսակցութիւնն է, որ առաջադրել է ուրոյն, հայկական քաղաքական իդէալ. ուստի նրա վերացումը պիտի նշանակէր հայ պետականութեան ու անկախութեան գաղափարի վերացում։ Դաշնակցութիւնից աւելի ձախ գտնուող հոսանքի իդէալը հայկական չէ. նրա դործը հայ մտաւորականութեան դործի՝ շարունակութիւնը չէ, բայց կարող է լինել, եթէ նա ազգայնանայ և իր բախտը կապի հայ ժողովրդի բախտի հետ։ Այլի դոյութիւնը պայմանաւորւած է միայն Հ.Յ. Դաշնակցութեան հայհոյելով։ Ո՞րն

է նրա ազգային-քաղաքական իդէալը — ինքն էլ չգիտէ, որոշ չէ։

Այժմ, որո՞նք են այն էական հարցերը, որ դրւած են Հ.Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ և լուծուում են պահանջում։ Առաջին. հայ հայրենիքի հարցը։ Հայոց հարցը ամենից առաջ հայրենիք է, որ ստանալով գաղափարական գունաւորում՝ դարձել է հայրենիքի հարց։ Հայ հայրենիքի դէմքը աղճատւած է. 20-րդ դար նա հասակէս-թրքացած, կէս-քրդացած, մասամբ էլ ուսսացած։ Ռուս-թրքական քաղաքականութեան իմաստն էր՝ թուլացնել բուն երկրի հայութիւնը՝ Ֆիզիքապէս և մշակութով, ցրել նրան ի սփիւռս աշխարհի և կուլ տալ նրա հայրենի հողը։ Նախորդ դարի 30-կան թուականներին ուսական գաղթականութիւնը մտնում է Անդրկովկաս և, մասնաւորապէս, Հայաստան։ Ռուսները հողեր էին ստանում ի հաշիւ հայ գիւղացիութեան և նպաստում էին ուսացման տարածումին։ Հայաստանում հայ գիւղացին հողի սակաւութիւնից թողնում էր տուն ու տեղ և լցնում Բագուն ու Թիֆլիզը — բունելով ապագայնացման ուղին։ Թիւրքիայում նոյնը կատարւում էր անլուր բարբարոսութիւններով, պարբերական ջարդերով, որի հետեւանքով հայը դադարւում էր երկրից։ Քիւրդը սարերից իջնում էր դաշտ և դրաւում հայկական բարձրամղակը։ Թիւրքը դարկ էր տալիս այդ երեսյթին և Հայաստանում տեղաւորում լեռնական գաղթականներ։

Հայ հայրենիքը հնար եղածին չափ պէտք է պահի իր հայկական դէմքը։ Այսօր հայութիւնը

տէր է իր հայրենի հողի մի մասին՝ շնորհիւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան տիրանական աշխատանքի: Սակայն, հայրենիքի հաւաքումը դեռ ամբողջացած չէ. նրա մեծագոյն մասը դեռ գտնուում է օտար լծի տակ: Հայաստանին կցւած չեն նախկին Ռուսահայաստանի՝ ազգազրական տեսակէտով և պատմականօրէն Հայաստանին պատկանող՝ Ղարաբաղը, Գանձակի յեռնային մասը, Ախալքալաղը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Կարսը. ամբողջովին Հայաստանից դուրս է Թիւրքահայաստանը, որ դարձել է խոպան, անապատ, որովհետև «Թիւրքն է անցել այնտեղից»:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ուղղակի թէ անուղղակի՝ պիտի նպաստի Հայաստանի ամբողջացման: Եւ սա նոր ստեղծւած հարց չէ. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէ, որ առաջին անգամ դնում է այդ խնդիրը: Աւելի յուզիչ, քան Աբովեանը, «հայրենի հողի» գովքը ոչ ոք չի արել: Աւելի ուղիղ, քան Նալբանդեանն հայրենիքի ու հողի հարցը ոչ ոք չի դրել: Աւելի իրապաշտ և հայութեան շահերին համապատասխան, քան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ ոք չի լուծել: Պատմականօրէն նա ժառանգութիւն է ստացել հայրենի հողի խնդիրը և պէտք է աշխատէ հասցնել վերջնական լուծման: Եւ այդ խնդիրը, ամենից առաջ հայ աշխատաւորութեան բարօրութեան և բուն հայրենիքին կապելու խնդիրն է: Եւ ոչ միայն այդքան: Նա հայ ժողովրդի հայրենացման և ազգայնացման հարցն է: Մարկոս Աղաբէկեանը 70-կան թւականների վախճանին գրել է մի դարձածք, որ արժէ միշտ յիշել և

ջանալ գործադրել. «Հայոց աշխարհը որ կայ, հայոց ազգին պիտի փրկի, հայոց ազգն էլ որ կայ, հայոց աշխարհին պիտի փրկի»: Այսպիսով ազգն ու հայրենիքը կապւում են ներքին՝ անքակտելի կապերով. եթէ թուլացնենք, կտրենք այդ կապը, երկուսն էլ, ի վերջոյ, կը կորչեն: Ազգն ու հայրենիքը նոյնանում են: Տեսանք, թէ ինչպէս այդ երկու տարրերը բաժանւած էին. դարի առաջին կիսում ազգութիւնն էր իշխող դադափարը, դարի երկրորդ կիսում՝ հայրենիքը: Բաժնիքն փորձեց ազգն ու հայրենիքը միացնել հայկական աշխարհի մի մասի վրա, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երկու դադափարն էլ համադրեց ամբողջական Հայաստանում:

Այս ձևով Հայրենիքի հարցը դառնում է ազգային մշակոյթի պահպանման հարց: Ոչ մի ազգութիւն, եթէ հայրենիք չունի, որպէս ուրոյն մշակութային հաւաքականութիւն, դերձ չէ կորչելու վտանգից: Տեսանք այս խնդիրը Արծրունու և Սպանդարեանի մօտ: Ուժեղ պատմական աւանդութիւններ, մշակութային նախադրեալներ ունեցող ազգերն անգամ, եթէ հայրենիք չունեն, ենթակայ են ժամանակի՝ «ճերուների կոտորուած» աւերիչ ազդեցութեան: Բայց բարձր մշակոյթը, ուժեղ պատմական աւանդութիւնն անհրաժեշտաբար ենթադրում են ստեղծագործող ազգութեան՝ հայրենի հողին կապւած լինելը:

Հայութեան մի մեծ վտանգ է սպառնում՝ դառնալ՝ ապօրինակ, էֆս-տերիտորիալ ազգ: Համաշխարհային պատմութեան ամենամեծ անարդարութիւններից մէկն է կատարուած՝ մեր աչքի

առաջ — ունենալ հայրենիք օտար բռնաւորների ձեռքի տակ, ունենալ մի ընդարձակ երկիր, ուր հայութիւնը դարերով աշխատել է, մշակել, շէնացրել և այսօր անապատ է ու դիշատիչ դադանները բուն—և ապա լինել թափառական, տառապել անհայրենիք, վտարանդի և ազգովին ենթակայ կորուստի: Օրւայ հրամայական պահանջն է՝ հայ ժողովրդի հայրենացումն: Հայրենացած է մեր ժողովրդի միայն մի երրորդ մասը. հայութեան երկու-երրորդը թափառական է: Պէտք է հայրենացնել հայութիւնը, քանի ուշ չէ. հայը օտարութեան մէջ այժմ իրեն լոկ ժամանակաւոր հիւր է զգում, մի օտարական պանդուխտ: Յոյգերով ու յոյսերով կապւած է Հայաստանի հետ, իր բնավայրի, իր դիւղական օջախի և սուրբ աշխատանքի հետ: Իսկ երբ նա ուրիշների հայրենիքում իրեն զգայ փաղափայցի, այլևս ուշ կը լինի, նա կը կորչի հայութեան համար, կը գնայ շէնացնելու ուրիշների տունը, իսկ իր հեռաւոր երկիրը կը մնայ աւերակ ու թոյլ: Կը կրկնւի հայոց պատմութեան ողբերգութիւնը, երբ մենք շէնացրինք ու երկար ժամանակ պահեցինք ուրիշների քաղաքներն ու պետութիւնները՝ տալով նրանց հանձարեղ զօրավարներ, կայսերական ընտանիքներ, մեծ ելլամտազէտեր, պետական զործիչներ, մեր ամբողջ բուրժուական և ռազմի գասակարգը, բայց մեր երկրում մի հատ խարխուլ խրճիթ անգամ չչինեցինք:

Հայութիւնը բուն երկրում պէտք է ուժեղացնել, որովհետև Հայաստանի տնտեսապէս ու բարոյապէս ուժեղ հայութիւնը այն իրական ու

իրաւական հիմքն է, որ վաղան օրը պիտի ընձեռնի հայրենիքի հաւաքման դործը: Միաժամանակ ամէն ջանք պէտք է դործադրել, որ Հայաստանից դուրս գտնուող հայութիւնը պահւորպէս ազգային դրակ: Եթէ նրա քանակը պակասում է, այդ պէտք է լինի յօգուտ Հայաստանի և ոչ յօգուտ այլ պետութեանց: Եթէ օտարութեան ոչ յօգուտ այլ պետութեանց է, այդ պէտք է լինի մէջ հայի որակն ընկնում է, այդ պէտք է լինի յանուն Հայաստանի ազգ-մշակութային դէմքի ուժեղացման և ոչ յօգուտ ուրիշ ազգութիւնների: Եւ գաղութներում ևս Հ. Յ. Գաշակցութիւնը այն իրական ոյժն է, որ կարող է պահել մեր ժողովրդին որպէս հայ որակ ու քանակ: Եւ ամէն աշխատանք, որի նպատակն է թուլացնելու այդ ոյժը, կը թուլացնէ և գաղութահայ ազգայնութիւնը՝ միտքն ու զգացումը: Գաղութահայութեան դործը լինելու է ազգ-մշակութային աշխատանք՝ առանց երբեք մոռանալու ազգ-քաղաքականը, որ հայկական հարցի իրական ու իրաւական լուծումն է:

Երկրորդ. հայութեան հարցը միայն թւի հարց չէ. թէ հողը և թէ բնակչութիւնը իմաստաւորում են միայն մշակութային արժէքների ըստեղծումով: Եթէ այդ արժէքը գոյութիւն չունի, չկայ և ազգութիւն:

Ազգութիւնը պատմութեան արդիւնք է և անըմբռնելի առանց իւրայատուկ իրադարձութեանց: Ազգային անհատականութիւնը ստեղծում է որոշ բնապատմական միջավայրում: Իսկ պատմութիւնը ժողովուրդների յարատև, անընդմիջուն աշխատանքն է իր գոյութեան պահպանման և

կատարելութեան համար: Այդ աշխատանքը կատարուում է երկու ճակատում՝ բնութեան և հասարակութեան: Հասարակական աշխատանքը շաղկապում է մարդկանց, միացնում: Համակեցութիւնը ստեղծում է հաստատութիւններ, դադարներ, նիւթական ու հոգեկան մշակոյթ: Նրա շրջապատում կադապարում է անհատը — անտեսանելի կապերով կապում է հաւաքականութեան հետ, ստեղծում է շահերի նոյնութիւն: Օտարի վտանգը նրանց աւելի միացնում է, կապում, շաղկապում: Քաղաքական վերլիւյրումները մարդկանց ի մի են հաւաքում, ստեղծում բախտակցութիւն: Այսպիսով ստեղծում է առարկայական հիմքը ազգութիւնների հանդէս դալուն: Այդ պրոցէսում իրենց դերն ունեն պատմութեան բոլոր ազդակները, որոնք տարբեր գուգորգութեամբ և աստիճանով ստեղծում են՝ հասարակական-ազգային կեանքի բազմերանգութիւնը: Միասնական աշխատանքով ստեղծած մշակոյթը չի կորչում, այլ հասարակական ժառանգականութեամբ անցնում է յետագայ սերունդներին: Մշակոյթը դառնում է անկորնչելի, բայց փոփոխելի: Ժամանակակից ազգային մշակոյթը ամենից քիչ վերջին սերունդի ստեղծածն է և ամենից շատ պատմական ժառանգութիւն է: Գալիք սերունդը աշխատում է հին արժէքների վրա, յղկում է այն, աւելացնում նոր տարրեր, նոր մշակոյթը հիմնում հնի վրա և այս ձևով կապում այսօրը երէկւայ հետ, պատմութեան, երբեմնի մշակութային արժէքների հետ: Ազգութիւնը, եթէ կտրեց իր բոլոր հոգե-

մտաւոր կապերը իր անցեալի հետ, և անցեալը դարձաւ լուի մեռած մի տարր, այդ ազգութիւնը չափազանց աղքատ կը լինի ստեղծագործութեան բնագաւառներում և աւելի շուտ ենթակայ այլասերման, ձուլումի:

Մշակոյթը՝ հասարակական մի մեծ ոյժ է. նպաստել նրա տարածման՝ նշանակում է ազգութեան բոլոր անդամներին գիտակցորէն մասնակից անել իր պատմութեան և ներկային: Մենք ապրում ենք ոչ միայն մեր ներկան, այլ և անցեալը-պատմութիւնը: Եւ որքան լայն լինի ազգայնօրէն ապրող և մտածող մարդկանց շրջանակը, այնքան աշխարհն աւելի հարուստ կը լինի ազգութիւնը, այնքան նրա բովանդակութիւնը ճոխ: Նոր խաւերը, նոր շրջանակները կը բերեն ոչ միայն քանակ, այլ և նոր որակ, նոր գունաւորումներ: Ազգերի քաղաքակրթութեան հարստացման և բազմերանգութեան այդ փաստը մենք նկատում ենք 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում, երբ պատմութեան բեմ են բարձրանում միջին և խոնարհ խաւերը բերելով իրենց հերթին կեանքի նոր փորձ և իմաստաւորում: Մարդկային քաղաքակրթութիւնը ձոխանում է և նրանով, որ նորանոր ազգեր են հանդէս դալիս, ազատագրւում են քաղաքականապէս, տնտեսապէս, մտաւորապէս՝ մեծ իշխողներից, անհատականանում են ստեղծագործութեան մէջ և իրենց լուծման գցում հանրամարդկային քաղաքակրթութեան մէջ: Այսօրւայ քաղաքակրթութիւնը որքան անդլիական է, նոյնքան և բելգիական է, որքան իտալական է, նոյնքան և լեհական է, որքան դերմանական է, նոյնքան և ուսսական է: Եւ

հանրամարդկային քաղաքակրթութիւնը աւելի ու
աւելի ճոխանալու է՝ ժամանակակից մարդկու-
թեան ուսման արագացումով և նորանոր ազգերի
ստեղծումով: Նոր է գարթնում հսկայ արեւելքը,
որ թաղած ունի իր մէջ հինաւուրց դանձեր,
պիտի ծառանայ նա և իր խօսքը ասի բովանդակ
աշխարհին:

Ազգութիւնը ներգործօն ոյժ է. նա արտա-
յայտում է արւեստի, դրահանութեան, փիլիսո-
փայական դրութիւնների, կրօնական յղացումների
մէջ: Ոգեկան ամէն ստեղծագործութիւն ազգային
չափ կարեւոր, միանգամայն անհրաժեշտ միջա-
վայր է մշակոյթի զարգացման համար: Դասա-
կարգային պայքարը, որպէս հասարակական մի
չարիք, կը վերանայ. ազգութիւնները, որպէս բա-
րիք, կը մնան: Միջազգայնութիւնը, որպէս մշա-
կութային դադափար, որպէս ընդհանուր մարդ-
կութեան եղբայրական դաշնակցութիւն, ոչ միայն
չի ժխտում ազգութիւնը, այլև պահանջում է
ստեղծել բոլոր հնարաւորութիւնները, վերացնել
տեսակէտից, քան երբեմն էր:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը ասում է.
«Քառասուն տարեկան հանդերձ ոչնչացնել բոլոր սահման-
ները ու խորութիւնները ազգերու միջև, ձգտելով
հանդերձ կազմակերպել մէկ ներդաշնակ ամբող-
ջական մարդկութիւն մը այսօրւան կտոր-կտոր,
բաժան-բաժան ու հակամարտ աշխարհին տեղ —
ընկերակցութեան իրագործումը չի պահանջեր
արդի ուրոյն ազգային միութիւնների խստաւ
ձուլումը, միութիւններ, որոնք իրենց պատմա-

կանօրէն ժառանգական բեղմնաւոր մասնայատ-
կութիւններով կարող են միայն ճոխացնել ապա-
դայ ընկերակց մարդկութիւնը»: Այս պարբերու-
թեան մէջ ընկերակցութեան և ազգային հարցի
փոխարարութիւնը որոշում է այնպէս, որ,
կրթ թէ, ընկերակցութիւնը չի պահանջում «ազ-
գային միութիւնների խստաւ ձուլումն»: Բայց այդ-
քիչ է. պէտք է աւելի յստակ որոշել ընկերակ-
ցութեան և ազգութեան յարաբերութիւնը: Պէտք
է շեշտել, որ ընկերակցութիւնը ո՛չ միայն չի
պահանջում ուրոյն ազգային միութիւնների խս-
տաւ ձուլումը, այլև, ընդհակառակը, մարդկու-
թեան յառաջադիմութեան տեսակէտից զստում է
անհրաժեշտ և օգտակար ուրոյն ազգութիւնների
դոյութիւնը:

Ի՞նչ է ընկերակցութիւնը. նա հասարակու-
թեան զարգացման մի նոր առանձնատուկ ձևն է,
ինչպէս, օրինակ, հանրային կեանքի զարգացման
առանձնատուկ ձևն էր տոհմական կազմակեր-
պութիւնը, աւատապետական կամ բուրժուական
կարգը: Ընկերակցութեան հանրակարգը ծնունդ է
դրամատիրական համակցութեան մէջ առաջ
եկած մի շարք երևոյթների, որոնք անկարող են
լուծում ստանալ նրա ծոցում: Ընկերակցութիւնը
աշխատում է վերացնել որոշ չարիքներ, որից
տառապում է ժամանակակից մարդկութիւնը, և
հաստատել այնպիսի վիճակ, որ ապահովւի բո-
վանդակ մարդկութեան երջանկութիւնը. այսպի-
սով նա չի դառնում պատմութեան վախճանը, այլ
նրա յաւիտենական զարգացման մի փուլը սոսկ,
մի հանգրւանը: Եւ որովհետև նա խտացնում է իր

մէջ նախորդ հանրակարգի պատմական փորձն ու մշակութային արժէքները, ուստի աւելի կատարեալ է, աւելի ներդաշնակ, քան նախորդները, բայց կատարելութեան վախճանական տիպը չէ: Ընկերային հանրակարգը, մեր ըմբռնումով, նպատակ չէ, այլ լուկ միջոց, որի բովանդակութիւնն է՝ տրամադրել անհատին և ազգութիւններին բոլոր հնարաւորութիւնները արտայայտելու և զարգացնելու իրենց մէջ թագնաժ գանձերը՝ արւեստի, գիտութեան, փիլիսոփայութեան սահմաններում: Ընկերվարութիւնը մշակոյթի իշխանութիւնն է: Ուրեմն, ընկերվարութիւնը միջոց է, ազգն ու անհատը՝ նպատակ: Եւ ազգային ու անհատականութեան խնդիրը ընկերվարական հանրակարգում ստանալու են աւելի կատարեալ լուծում, քան ժամանակակից բուրժուական կարգերում: Այդ է ընկերվարութեան բարոյական հիմքն ու արժէքը: Այսպիսով, մարդկութեան պատմութիւնը իմաստաւորում է, որպէս ազգութիւնների, անհատականութիւնների զարգացման մի ընթացք, իսկ ընկերվարական հանրակարգը իմաստաւորում է, որպէս լաւագոյն ձևը ազգութեան և անհատի պահպանութեան ու զարգացման: Նա տալու է բոլորին ապրելու և ստեղծագործելու հաւասար հնարաւորութիւններ: Ահա թէ ինչու քիչ է ասւած Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրում, թէ ընկերվարութիւնը չի պահանջում «ազգային միութիւնների իսպառ ձուլումն»: Ընդհակառակը, նա նպատակ է, զօրավիւ է դառնում՝ ազգութիւնների ուռճացման ու կատարելագործման: Նա ձգտում է վերացնել բուրժուական հանրակարգում ստեղծւած

բոլոր քաղաքական ու տնտեսական արգելքները, որոնք ընկած են ազգութեան ուղիի վրա և խոչընդոտ են հանդիսանում նրա յարաձուռն զարգացման:

Ահագին է պետութեան նշանակութիւնը ազգութիւնների կաղապարման գործի մէջ: Անվերապահօրէն կարելի է պնդել, որ եւրոպական ազգերի այսօրւայ ճոխ քաղաքակրթութիւնը, տիրապետող միջազգային արժէքը, հզօր տեխնիկան ու տնտեսութիւնը՝ առաւելապէս նոր պետութիւնների զարգացման, հզօրացման արդիւնք են: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ փոքր ազգերը անկախ պետութիւն ստեղծելուց յետոյ է, որ ուժգին թափով յառաջադիմում են, ստեղծում, մշակում են իրենց լեզուն, անարգել զարգանում են դրական-դպրոցական ասպարէզում, հոգեղէն հաղորդակցութեան մէջ մտնում ուրիշ ազգերի հետ, փոխ առնում, մերում իրենց մէջ, ազգայնացնում: Ֆրանսական միապետութիւնը՝ հաւաքեց բովանդակ Ֆրանսիան՝ ստեղծեց մի Ֆրանսական լեզու ու դրականութիւն, յղկեց այն լաւագոյն դրողները դրչի տակ, մշակեց ձեմարաններում, տարածեց ամբողջ աշխարհում: Գերմանիան՝ մի քանի դար շարունակ միութեան ձգտեց և միայն այդ միութիւնը ստեղծելուց յետոյ նրա քաղաքակրթութիւնը աւելի մեծ թափ ստացաւ, գերման մշակոյթը դարձաւ հանրամարդկային մեծագոյն արժէքներից մէկը: Բելգիան, Հոլանդիան, Դանիան մշակոյթով հզօրացան միայն ազգային անկախութիւն ստեղծելուց յետոյ ու ծնեցին հանճարներ արւեստի ու գիտութեան բոլոր բնագաւառներում: Ի

Վարը արդիւնք է Հ.Յ. Դաշնակցութեան ջանքերի, բայց միայն նրա սեփականութիւնը չէ: Նա հայ ժողովրդին է պատկանում, ստեղծւած նրա ուժով և նրա համար: Եւ ջանալ իրականութիւն դարձնել հայոց պատմութեան մեծագոյն քաղաքական իրէ-ալը, նշանակում է ծառայել հայութեան իր հայ-րենիքում, նպաստել ո՛չ միայն նրա ազգային վերածնութեան, այլ և հանուր մարդկային մշա-կոյթին: Մեր իրէպան է՝

Իր հայրենիքում հաւաքուած և հայրենի պե-տականութեամբ ապահովուած կորովի ու ստեղծա-գործող հայ ժողովրդին առաջնորդել դէպի ազ-գութիւնների եղբայրական դաշնակցութիւնը, դէպի ազատ մշակոյթի քաղաքութիւնը, դէպի՝ ընկերվարութիւն:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

I.	Հ.Յ. Դաշնակցութեան կենսունակու-թեան գաղտնիքը	5
II.	Ռուսահայ հասարակական զարգա-ցումը	9
III.	Թիւրքահայոց հասարակական զար-գացումը	23
IV.	Ռուսահայ ազգային զարթօնքը . . .	35
V.	Թիւրքահայոց ազգային զարթօնքը .	57
VI.	Ազգի և հայրենիքի որոնումը	69
VII.	Հայ Յեղափոխութեան ծագումը . .	99
VIII.	Հայ յեղափոխական կուսակցութիւն-ները և Հայաստանի պետականութեան հարցը	117
IX.	Հայ ազգային հարցի վերջնական լու-ծումն և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը . .	140

«Ազգային գրադարան»

NL0201068

